

ČUVARI JAVNOG ĆUDOREĐA: CRKVENO-VJERSKA I PEDAGOŠKA NASTOJANJA OKO OBLIKOVANJA ČITATELJSKIH NAVIKA HRVATSKE MLADEŽI 19. STOLJEĆA

LAKUŠ, Jelena

Source / Izvornik: *Croatica Christiana periodica*, 2013, 37, 103 - 127

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:570037>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-15**



Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)



UDK 028.8(497.5)“18”

176.8:087.5(497.5)“18”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. travnja 2012.

Prihvaćeno za objavljivanje: 14. rujna 2012.

ČUVARI JAVNOG ČUDOREĐA: CRKVENO-VJERSKA I PEDAGOŠKA NASTOJANJA OKO OBLIKOVANJA ČITATELJSKIH NAVIKA HRVATSKE MLADEŽI 19. STOLJEĆA

Jelena LAKUŠ, Osijek

Još od antičkih vremena, a osobito nakon otkrića tiska, mnogi su pisci, pedagozi, crkveni ljudi i drugi čuvari javnoga čudoređa ukazivali na loš utjecaj koji djela koja su smatrana moralno neprihvatljivima imaju na čitatelje. Kada su se potkraj 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća dogodile diljem Srednje i Zapadne Europe intenzivne promjene na području kulture pisane riječi i čitanja, upozorenja o štetnosti čitanja takvih knjiga intenzivirala su se. S novinama na knjižarskom tržištu te novim čitateljskim trendovima, koje su mnogi dočekali s velikim zazorom, vjerujući da čovjeka mogu lako skrenuti s puta vjere, poticati ga na nemoral, zlo i neposluh, u dodir dolazi i hrvatsko čitateljstvo, dakako, ono obrazovano. Smatrajući svojom dužnošću vođenje računa o moralu svojih građana, odnosno vjernika, crkveni su autoriteti i priznati pedagozi toga vremena držali iznimno važnim razvijati, usmjeravati i oblikovati njihove čitateljske navike, namjeravajući ih tako držati u okvirima prihvatljivoga moralnog ponašanja, ali i lojalnosti i poslušnosti. U središtu su pozornosti ovoga rada preporuke za čitanje kojima se, i to ponajprije mladima, željelo ukazati na ono što (i kako) bi valjalo čitati, a što bi svakako trebalo izbjegavati. Istraživački korpus čine knjige i časopisi tiskani u nas tijekom 19. stoljeća, koji su navedenim preporukama obilovali.

KLJUČNE RIJEČI: *čitateljske navike, mladi, Crkva, pedagozi, čudoređe, Hrvatska, 19. stoljeće.*

Uvod

Razvijanje i usmjeravanje čitateljskih navika uskog sloja pismenih koji je u to vrijeme postojao, stoljećima je bilo u ovlasti Crkve, koja je dugo vremena, sve do početka 12. stoljeća, kada su osnovana prva sveučilišta s laičkim skriptorijima, imala monopol nad proizvodnjom, raspačavanjem i čitanjem knjiga, pomno vodeći brigu o moralu i pobožnosti svojih vjernika. Brojni popisi zabranjenih knjiga, koje Crkva redovito počinje objavljivati od sredine 16. stoljeća, imali su zadatak da upozore čitatelje koje su to knjige kojih

se treba čuvati,¹ jednako kao što su i povremeni popisi ispravnih knjiga, koji su također izrađivani u okrilju Crkve, imali zadatak da čitateljima preporuča knjige koje su smatrane dobrima i korisnima te koje će navesti ljude da budu dobri, poslušni i uzorni vjernici i građani.² U razdobljima koja će uslijediti, Crkva je, uz sastavljanje navedenih popisa, nastojala i nizom drugih mjera kontrolirati proizvodnju, raspačavanje i čitanje knjiga, te na taj način usmjeravati (i kontrolirati) čitateljske navike svojih vjernika.³ No činile su to i svjetovne vlasti, pa su uz crkvene popise izlazili i popisi sveučilištâ, gradskih uprava i svjetovnih vladara. Štoviše, prve popise zabranjenih knjiga nije objavila Crkva, već upravo svjetovne vlasti,⁴ propisujući, kako bi zaštitili svoje položaje, što je u njihovoj državi dopušteno čitati, a što nije, pribjegavajući i nizu drugih zakona i propisa koji su se ticali upravo problematike knjige i čitanja. Osobito to dolazi do izražaja u drugoj polovini 18. stoljeća, kada »sve češće državne vlasti diktiraju pravila ponašanja ne samo svjetovnih već i crkvenih cenzora.«⁵ Zapravo, svi »koji su bili zaduženi i pozvani da se brinu za dobrobit naroda, za vjeru, državu, javno ćudoređe i, posebno, za stabilnost društvenih institucija, upozoravaju na štetnost čitanja pojedinih knjiga, odnosno pojedinih kategorija knjiga.«⁶ Drugim riječima, svi su se oni – od crkvenih ljudi, svjetovnih vladara, ali i pedagoga i drugih čuvara javnoga ćudoređa – smatrali pozvanima da razvijaju i usmjeravaju čitateljske navike građana, odnosno vjernika. Dakako, niti su uvijek napadane iste knjige ili iste sku-

¹ Prvi takav crkveni popis, uključen u tzv. *Decretum Gelasianum*, nazvan prema papi Gelaziju, bio je sastavljen već 496. godine i nosio je naslov *De libris recipiendis et non recipiendis*, a u njemu su se nabrajale najprije knjige koje je Crkva smatrala ispravnima, a onda i heretičke i apokrifne knjige, koje je Crkva osuđivala. Novi popis zabranjenih knjiga, pod naslovom *Index auctorum et librorum prohibitorum*, poslije poznat kao *Index librorum prohibitorum*, Crkva će objaviti tek 1559. godine (izdanje iz 1557. nije bilo raspačavano), nakon otkrića tiska. Otkrićem tiska, naime, knjige su se mogle umnažati mnogo brže i u mnogo većem broju, što je otvorilo put brojnim zlouporabama, ponajprije, smatralo se, od njezinih vjerskih protivnika. Vrijeme je to, naime, protureformatorskih nastojanja pa navedeni popis zabranjenih knjiga uglavnom obuhvaća knjige koje su osporavale crkvene dogme i autoritet Crkve, ali i one koje su ugrožavale moral vjernika. Posebno je tijelo, *Congregatio indicis librorum prohibitorum*, osnovano 1571. godine, navedeni popis neprestano obnavljalo i nadopunjavalo te je tijekom stoljeća, sve do posljednjega popisa iz 1948. godine, bilo tiskano njih čak četrdeset dva. Razne su edicije sadržavale i crkvena pravila, pod naslovom *Deset pravila o zabranjenim knjigama*, što ih je donio Tridentski koncil (1545.–1563.), u kojima se detaljno obrazlaže što se smije tiskati, prodavati i čitati, a što ne te čega se sve treba pridržavati prigodom tiskanja neke knjige. Uskoro će biti donesen i *Index expurgatorius librorum*, odnosno popis knjiga koje je trebalo »očistiti« od dijelova koji su smatrani neprimjerenima ili opasnim.

² Tako je isusovac Antonio Possevino, zaključivši da je svijet prepun knjiga te da je bogobojaznom vjerniku teško snalaziti se među njima i odabirati one koje ga neće navesti na krivi put, objavio 1593. godine u posebnom popisu knjiga pod naslovom *Bibliotheca selecta* knjige koje su smatrane dobrima i korisnima te kao takve preporučene za čitanje.

³ Uvodi se, primjerice, preventivna cenzura prema kojoj nijedan rukopis ne smije biti tiskan bez prethodnog odobrenja vjerskih autoriteta, zapljenjuju se rukopisi i knjige koje su smatrane neprimjerenima ili opasnim, vrši se strog nadzor nad radom tiskara, nakladnika, knjižara, privatnih i posudbenih knjižnica, često se zabranjuje reklamiranje pojedinih knjiga i njihovo izlaganje na knjižarskim sajmovima, knjige se izostavljaju iz bibliografija te knjižarskih i drugih kataloga, itd.

⁴ Prvi svjetovni popis tiskan je već 1510. godine, dakle, čak pedesetak godina prije crkvenog indeksa zabranjenih knjiga, i to u sveučilišnom gradu Louvainu u Belgiji, a uskoro će se slični popisi pojaviti i u drugim europskim gradovima i državama, najprije u Engleskoj, Španjolskoj, a zatim i drugdje. Za razliku od crkvenog popisa zabranjenih knjiga, koji je bio obvezatan za sve katolike diljem Europe, popisi svjetovnih vladara razlikovali su se od države do države.

⁵ Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II. Od glagoljskog prvotiska (1483.) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835.)*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 218.

⁶ *Isto*, str. 365.

pine knjiga niti se to činilo uvijek s istim intenzitetom, no, ipak, određeni obrazac možemo uočiti. Tijekom srednjeg vijeka, naime, na meti su posebice bila djela poganskih pisaca antike, tijekom 16. i 17. stoljeća protestantske knjige, kojima se od 18. stoljeća pridružuju i knjige francuskih i drugih prosvjetitelja, a od 19. stoljeća knjige raznovrsnih socijalista, anarhista, liberala i sličnih. Erotske knjige i lascivne pjesme smatrane su lošima još od antičkih vremena, ali i knjige ljubavnoga sadržaja. Opasnost se, dakle, vidjela u djelima koja su osporavala vjerske dogme i autoritet Crkve, djelima kojima se, smatralo se, širio nemoral te djelima neprihvatljiva političkog sadržaja kojima se mogao poremetiti postojeći društveni i politički poredak. Loše knjige i loše čitateljske navike, držalo se, kvare društvene norme, od ćudorednih do političkih, dok, pak, dobre knjige pozitivno utječu na društvo, osobito na mladež.⁷

Iako se 19. stoljeće u tom pogledu nije bitno razlikovalo od prethodnih stoljeća borbe protiv loših knjiga i, kako se smatralo, neprimjerenih čitateljskih navika, njegova je specifičnost u tome što su se upravo tada u većem dijelu Srednje i Zapadne Europe dogodile intenzivne promjene na području kulture pisane riječi i čitanja. Naime, od druge polovine 18. stoljeća, širenjem pismenosti, čitateljstvo postaje ne samo sve brojnije već i sve heterogenije. Knjiga i čitanje postupno postaju dostupni i širim društvenim slojevima, pa stoga više ne možemo govoriti o samo jednoj čitateljskoj publici. Čitateljstvo je sada sastavljeno od čitateljskih skupina različitoga društvenog podrijetla i stupnja obrazovanja, a time i različitih čitateljskih navika.⁸ Prijelomni je trenutak u širenju čitateljskih krugova, uz razvoj školstva i širenje pismenosti, činila i industrijska revolucija, koja je odlučno utjecala na bržu proizvodnju i pojeftinjenje knjige, njezinu veću dostupnost, a time i povećanje njezina utjecaja u društvu. U većem dijelu Srednje i Zapadne Europe otvaraju se i prve posudbene knjižnice, koje su također omogućile da knjiga, pa tako i znanje, postanu dostupni svim društvenim slojevima.⁹ U navedenom razdoblju raste i važnost koja se čitateljima pridavala, a koja je ponajprije bila razvidna iz dva fenomena

⁷ O navedenoj je problematici u nizu svojih djela pisao Aleksandar Stipčević. Spomenimo samo Stipčevićevu sintezu povijesti knjige koja je svoje drugo, prošireno i dopunjeno izdanje doživjela 2006. godine (Aleksandar STIPČEVIĆ, *Povijest knjige*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.), trodijelnu sintezu socijalne povijesti knjige u Hrvata (Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga I. Srednji vijek*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.; Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II. Od glagoljskog prvotiska /1483./ do hrvatskoga narodnog preporoda /1835./*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.; Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda /1835./ do danas*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.), kao i djela posvećena sustavu cenzure i sudbini knjige, od kojih izdvajamo sljedeća: Aleksandar STIPČEVIĆ, *Cenzura u knjižnicama*, Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Zagreb, 1992.; Aleksandar STIPČEVIĆ, *O savršenom cenzoru ili priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1994.; Aleksandar STIPČEVIĆ, *Sudbina knjige*, Naklada Benja, Lokve, 2000.).

⁸ Općenito, drži se da su postojale tri osnovne čitateljske skupine: skupina visokoobrazovanih intelektualaca, skupina obrazovanih viših (gradanskih) slojeva te skupina polupismenih čitatelja, kojima možemo pridružiti i one nepismene, koji su u dodir s pisanom riječju dolazili samo posredno, čitanjem naglas u krugu obitelji ili, pak, slušajući župnika za oltarom (Robert Allan HOUSTON, *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500–1800.*, Longman, London – New York, 1988., str. 193–194; Helen SMALL, »A pulse of 124: Charles Dickens and a Pathology of the mid-Victorian Reading Public«, *The Practice and Representation of Reading in England* (ur. James RAVEN, Helen SMALL i Naomi TADMOR), Cambridge University Press, Cambridge, 1996., str. 263–264).

⁹ Prva takva knjižnica javne naravi utemeljena je u Engleskoj početkom 17. stoljeća. Pod utjecajem ideja prosvjetiteljstva posudbene će se knjižnice diljem većeg dijela Europe pojaviti tijekom 18. stoljeća.

– fenomena kolektivnog mecenatstva i fenomena posveta kolektivnom čitatelju.¹⁰ Pod utjecajem sekularizacije i rasta zanimanja za prirodne i društvene znanosti, intenzivira se i tiskanje djela svjetovne naravi, ponajviše onih iz područja znanosti i umjetnost, ali i djela lijepe književnosti, dok, pak, slabi tiskanje djela duhovne provenijencije.¹¹ Na knjižarskom se tržištu pojavljuju i novi literarni žanrovi, od kojih iznimno popularni postaju romani.¹² Knjižarska proizvodnja postaje dijelom robne proizvodnje podložne zakonima tržišta te je knjiga, kao i svaka druga roba u to vrijeme, relativno brzo cirkulirala te stizala do svojih potencijalnih kupaca i čitatelja. Počinju se prakticirati i novi, »moderni« oblici čitanja, koji su podrazumijevali ponajprije čitanje u osami, koje se bitno razlikovalo od dotadašnjega tradicionalnog, kolektivnog čitanja u zajednici, najčešće u okrilju obitelji.¹³ Nove su čitalačke navike, prema mišljenju nekih povjesničara knjige i čitanja, dovele do kolektivne »čitalačke epidemije«, koja je prerasla u svojevrsnu »čitalačku revoluciju« ili »revoluciju čitanja«. Pod »revolucijom čitanja« podrazumijevali su napuštanje dotadašnjega »intenzivnog« oblika čitanja (uzastopno čitanje istih sadržaja, mahom vjerske naravi) i usvajanje »ekstenzivnog« čitanja (čitanje knjiga raznovrsnih žanrova, i to ne isključivo u svrhu vjerske pouke ili naobrazbe kao prije, već ponajprije radi zabave).¹⁴ Sve

¹⁰ Opširnije o navedenim fenomenima vidi u: Jelena LAKUŠ, »Pisac i čitatelji: fenomen kolektivnog mecenatstva u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća«, *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, god. II, br. 1, Zadar, 2009., str. 29–45; Jelena LAKUŠ, »Pisac i čitatelji: fenomen posveta kolektivnom čitatelju u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća«, *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, god. III, br. 1, Zadar, 2010., str. 29–42.

¹¹ Vidljivo je to, primjerice, iz kataloga tada najvažnijega međunarodnoga knjižarskog sajma u Leipzigu, u kojem je udio vjerskih djela od polovine 18. stoljeća vidljivo opadao, dok je, pak, istodobno udio, primjerice, djela lijepe književnosti kontinuirano rastao. Naime, 1740. godine bilo je zastupljeno 19 % naslova vjerske naravi, 1770. godine 11 %, a 1800. godine još manje – samo 6 %. S druge, pak, strane, postotak djela lijepe književnosti je rastao – sa samo 6 % 1740. godine na 16 % 1770. godine te čak 21 % 1800. godine, što je bilo čak za 15 % više od djela vjerske naravi. Taj je porast bio najizrazitiji kod romana, čiji je udio od oko 3 % iz 1740. godine porastao na gotovo 12 % 1800. godine (R. A. HOUSTON, *nav. dj.*, str. 190; Reinhard WITTMANN, »Was there a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century?«, *A History of Reading in the West* (ur. Guglielmo CAVALLO i Roger CHARTIER), Polity Press, Amherst, 1999., str. 302).

¹² Iznimno su popularni bili, primjerice, *Pamela* i *Clarissa* Samuela Richardsona, tiskane u Britaniji 1740. godine, odnosno 1747–1748. godine. Iznimno je čitano bilo i djelo Jeana Jacquea Rousseaua *La Nouvelle Héloïse*, koje je, nakon što je prvi put tiskano 1761. godine, postalo takav bestseller da je samo do 1800. godine doživjelo najmanje 70 izdanja. U Njemačkoj, koja je imala najbogatiju produkciju toga literarnog žanra, zabilježena je, pak, nevjerojatna popularnost Goetheova djela *Die Leiden des Jungen Werther*, tiskanog 1774. godine. Uz ljubavne romane, veliku su čitanost doživjela i djela pornografske naravi, čitateljima već od prije poznata. Iznimno je popularno u Francuskoj, primjerice, bilo djelo *Thérésè Philosophe*, svojevrsna mješavina metafizike i seksa, filozofije i pornografije, popraćena i elementima voajerizma, tiskana 1748. godine (R. A. HOUSTON, *nav. dj.*, str. 197; R. WITTMANN, *nav. dj.*, str. 296–297; Robert DARNTON, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, Fontana Press, London, 1996.).

¹³ Iako čitanje u osami nije bila novina ovoga razdoblja (pojavljuje se već tijekom ranoga srednjeg vijeka, ali je ograničeno na vrlo uzak krug ljudi), ono sada postaje sve zastupljenija i raširenija čitateljska praksa.

¹⁴ Idejni utemeljitelj te teze, koja je više puta dovođena u pitanje, njemački je povjesničar knjige i čitanja Rolf Engelsing. No, na taj način tumačena »čitalačka revolucija« držala se odveć pojednostavljenom interpretacijom intenzivnih promjena koje su se događale na području kulture čitanja potkraj 18. i početkom 19. stoljeća. Robert Darnton i Reinhard Wittmann, primjerice, drže da je tradicionalni način čitanja bio više mehanički, lišen prevelikog razumijevanja pročitano, nego »intenzivan« kao što je tvrdio Engelsing. S druge, pak, strane, čitanje novih i popularnih žanrova, osobito romana, bilo je nerijetko »intenzivnije« nego čitanje vjerskih knjiga, kojima je takvo obilježje pripisivano. Romani su se, naime, često čitali i po nekoliko puta. Zbog toga ne možemo tvrditi da se pojavom novih žanrova gubi »intenzivno« čitanje, već naprotiv – ono postaje još snažnije. U osporavanju teze o »čitalačkoj revoluciji« kao strogom prijelazu s »intenzivnog« na »ekstenziv-

to izazivalo je zazor i vjerskih i državnih vlasti. I jedni i drugi vjeruju da demokratizacija čitanja, pojava novih literarnih žanrova i novih čitateljskih trendova čovjeka mogu skrenuti s puta vjere, poticati ga na nemoral, zlo i neposluh. Pisana se riječ, mislili su, može lako pretvoriti u subverzivan element te potkopati ne samo autoritet Crkve već i vladara. Zbog toga nastoje budno paziti da se ne tiska niti čita išta što je bilo protivno vjeri, moralu i dobrim običajima, što je bila uobičajena formulacija koju pronalazimo na knjigama koje su dobile dopuštenje za tisak.¹⁵

Iako su u 19. stoljeću hrvatske zemlje, tada u sastavu Austrijskog Carstva, odnosno Austro-Ugarske Monarhije, uglavnom pripadale svijetu oralne kulture,¹⁶ te se »čitalačka revolucija« ondje dogodila znatno kasnije, a čak i tada većinom u urbanim krajevima, pa su i promjene u čitateljskim navikama bile uglavnom ograničenog dosega i utjecaja na cjelokupno društvo,¹⁷ vlasti su svjesne da i u nas čitateljstvo, dakako, ono obrazovano, prati novine na knjižarskom tržištu te nove čitateljske trendove. Naime, unatoč prilično učinkovitoj cenzuri, knjige tiskane u inozemstvu, koje su, držalo se, nerijetko vrvjele od moralno i politički neprihvatljivih ideja, zapravo su se relativno lako nabavljale. Opasnosti koje su one sa sobom donosile na podjednak su se način bojale i vjerske i državne vlasti – vjerske vlasti, kao i mnogo puta do tada, jer su bile zabrinute zbog pada morala i udaljavanja od duhovnih vrijednosti, ali i ubrzane sekularizacije društva, pojave bezvjerstva i širenja ispraznih vjerovanja, a državne vlasti jer su se bojale svega što na bilo koji način može narušiti temelje stabilnog, hijerarhijski uređenog društva te biti pogubno za vladara i monarhiju. I mnogi su pedagoški pisci toga vremena vrlo jasno iskazivali svoja neslaganja s novim čitateljskim trendovima, smatrajući važnim upozoriti na opasnosti koje od njih prijete, a koje su se i prema njihovu mišljenju uglavnom ogledale u padu morala i rušenju tradicionalnih moralnih (i duhovnih) vrijednosti. Uostalom, i školski je sustav, unatoč tomu što je tijekom 19. stoljeća prošao određeni stupanj seku-

no« čitanje Wittmann je otišao i korak dalje tvrdeći da se, unatoč tomu što je u navedenom razdoblju doista naglo porastao broj čitatelja, stvarna demokratizacija čitanja dogodila tek stotinjak godina poslije, u drugoj polovini 19. stoljeća. Uz to, upozorava se na činjenicu da su se promjene u čitalačkim navikama događale postupno te nisu zahvatile u podjednakoj mjeri sve društvene slojeve, već mahom više građanske staleže. Navedene su promjene gotovo zaobišle najniže društvene slojeve, uglavnom nepismene (Robert DARNTON, *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*, Norton, New York, 1990., str. 165–166; R. DARNTON, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, str. 218; Martyn LYONS, »New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, Workers«, *A History of Reading in the West* (ur. Guglielmo CAVALLO i Roger CHARTIER), University of Massachusetts, Amherst, 1999., str. 313–344; R. WITTMANN, *nav. dj.*, str. 285–300.).

¹⁵ Jednako su tako knjige koje su na bilo koji način vrijeđale »vjeru i dobre običaje« bile izlučivane iz knjižnih fondova posudbenih knjižnica, kao što je, primjerice, bilo istaknuto u pravilniku posudbene knjižnice u Zadru: »Sarà poi legge costante di escludere assolutamente tutte quelle opere che in qualunque modo portassero offesa alla religione e al buon costume.« Rukopis *Statuto dell'associazione della Biblioteca Circolante Cattolica in Zara*, Art. II (1872.).

¹⁶ Godine 1870. gotovo je 85 % stanovništva Hrvatske i Slavonije bilo nepismeno. Nešto je manji broj nepismenih bio u austrijskom dijelu Carstva – godine 1900. u Dalmaciji je bilo 73 % nepismenih, a u Istri 54 % (István György TÓTH, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Central European Press, Budapest, 2000., str. 193–208; Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Globus Nakladni zavod, Zagreb, 1992., str. 44).

¹⁷ Opširnije o tome vidi u: Jelena LAKUŠ, »Reading societies and their social exclusivity: Dalmatia in the first half of the 19th century«, *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, god. I, br. 1, Zadar, 2008., str. 51–74.

larizacije te sve više »preuzimao funkcije u odgoju koje su do tada pripadale obitelji i Crkvi«,¹⁸ držao važnim upravo moralno-religijski odgoj djece.¹⁹ Svi su oni – i crkvene i svjetovne i školske vlasti – nastojali, kako putem zabrana, odnosno putem vrlo dobro organiziranog sustava cenzure,²⁰ tako i putem raznovrsnih preporuka za čitanje, koje se upravo nalaze u središtu pozornosti ovoga rada, podignuti literarni ukus čitateljstva i oblikovati njihove čitateljske navike kako bi ih na taj način držali u okvirima prihvatljivoga moralnog ponašanja, ali i lojalnosti i poslušnosti. Unatoč velikoj opasnosti koja se vidjela u djelima koja su na bilo koji način ugrožavala stabilnost hijerarhijski uređene države, u ovom je radu pozornost ponajprije posvećena temi ćudoređa, odnosno problematici čitanja djela koja su smatrana moralno neprihvatljivima, jer su upravo ona prema mišljenju gotovo svih dušobrižnika toga vremena (crkvenih ljudi, mnogih svjetovnih pisaca, pedagoga i učitelja), kao i mnogih njihovih prethodnika, bila jednako tako iznimno opasna i štetna,²¹ a poglavito od kraja 18. i početka 19. stoljeća, kada se ljubavni romani i pikantna erotska literatura, uglavnom na stranim jezicima, pojavljuju u velikim količinama na knjižnom tržištu.²² Osobita je pozornost posvećena mladima, koji su, mislilo se, najpodložniji utjecajima novih čitateljskih trendova. Istraživački korpus čine knjige i časopisi tiskani tijekom 19. stoljeća koji su obilovali preporukama o tome što bi (i kako) trebalo čitati, a što bi svakako trebalo izbjegavati.

¹⁸ Dinko ŽUPAN, »'Uzor djevojke': obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovine 19. st.«, *Časopis za suvremenu povijest* god. XXXIII, br. 2, Zagreb, 2001., str. 443–444.

¹⁹ Primjerice, iako je u Banskoj Hrvatskoj uvedenjem Mažuranićeva školskog zakona iz 1874. godine, koji se odvijao u znaku sekularizacije i demokratizacije, Crkva izgubila svoj prijašnji utjecaj na školstvo (konkordantom sklopljenim između Svete Stolice i Austrije 1855. godine prestaje svaki svjetovni nadzor nad školama te školstvo biva ponovno podvrgnuto crkvenim vlastima), religijski karakter škole nije bio doveden u pitanje. *Isto.*

²⁰ O sustavu cenzure u hrvatskim zemljama u 19. stoljeću vidi primjerice: Ivan PEDERIN, *Austrijska cenzura i nadzor nad dalmatinskim tiskom u Dalmaciji*, Matica hrvatska, Zadar, 2008.; Aleksandar STIPČEVIĆ, »Borba protiv cenzure u Hrvatskoj u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda«, *Zadarska smotra*, god. XLII, br. 6, Zadar, 1993., str. 27–33; Arnold SUPPAN, »Mjere cenzure protiv ilirskih listova Ljudevita Gajca«, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835–1918)*, Naprijed, Zagreb, 1999., str. 55–91.

²¹ Još su od antičkih vremena mnogi pisci, kao i pedagozi, političari, crkveni ljudi i drugi čuvari javnoga ćudoređa, ukazivali na loš utjecaj koji djela koja su smatrana moralno neprihvatljivima, ponajprije lascivna i erotska literatura, ali i najbenignija ljubavna lirika i djela ljubavnog sadržaja, imaju na čitatelje. S pojavom tiska, knjige takva sadržaja brže su se umnažale i bile još traženije, pa su i češća upozorenja o štetnosti njihova čitanja, na što je jasno ukazao i Tridentski koncil (1545.–1563.), koji je u već spomenutim pravilima pod naslovom *Deset pravila o zabranjenim knjigama* sedmo pravilo posvetio upravo knjigama koje »govore ili podučavaju lascivne i opscene stvari«. U njemu se jasno navodi koje su to knjige i kakvu opasnost one znače za Crkvu i cijelo društvo. One se posve zabranjuju jer je Crkva »dužna brinuti se ne samo za vjeru nego i za ćudoređe koje zna biti ugroženo čitanjem. Biskupi neka oštro kazne one koji ih drže.« Na to poštujte li se to pravilo osobito su pazili isusovci, premda, paradoksalno, možemo napomenuti da su se knjige takve naravi uspjele sačuvati upravo zahvaljujući tome što su bile, sve do otkrića tiska, prepisivane u samostanskim skriptorijima, a to znači i da su bile čitane u crkvenim krugovima. Neki od visokih crkvenih prelata čak su ih i pisali (A. STIPČEVIĆ, *Sudbina knjige*, str. 145–146.).

²² Naši su ljudi, doduše, dobro poznavali i lascivne i sablažnjive narodne pjesme koje nisu pronalazili u knjigama, već su se prenosile s koljena na koljeno te koje su jednako tako, smatrali su crkveni i svjetovni autoriteti, bile moralno neprihvatljive. Opširnije o tome vidi u: A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II. Od glagoljskog prvotiska (1483.) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835.)*, str. 367–370.

Preporuke za čitanje: što valja čitati, a što bi svakako trebalo izbjegavati

Preporukama za čitanje promovira se ponajprije čitanje djela vjerske i duhovne provenijencije – katekizama, molitvenika, pobožnih i duhovnih knjižica, ali i putopisa, životopisa, povijesnih, zemljopisnih i prirodoslovnih djela te djela praktične naravi. Čitateljima se savjetuje da pažljivo odabiru knjige koje će čitati te izbjegavaju one koje su smatrane nekorisnima, lošima ili nepoćudnima. Činilo se to putem moralno-didaktičkih knjiga i časopisa, pedagoških traktata, priručnika o lijepom ponašanju, ali i putem nabožnih knjižica i druge literature duhovne provenijencije. Jedna od njih je i knjižica svećenika Antonija Riccardija *Relazione Storica Di Maria Mörl Di Caldaro*, izišla u hrvatskom prijevodu 1841. pod naslovom *Dogodovstjeno povidjenje xivota Mariè Mörl iz Kaldara*, koja je sadržavala životopise triju svetica iz Tirola – Marije Mörl, Marije Dominike Lazzari i Kresenice Nieklutsch. U uvodu knjižice njezin prevoditelj Andrija Stazić²³ upozorava da ništa u životu nije toliko dragocjeno kao slijediti put evanđelja te steći temeljna duhovna saznanja. Jedini je to način na koji se može zaslužiti milost nebeskoga Oca, čak i ako čovjek posjeduje vrlo skromno svjetovno znanje.²⁴ Svjetovna su djela smatrana korisnima,²⁵ no vjeruje se da svjetovno znanje može lako potkopati duhovne vrijednosti. Zbog toga Stazić duboko žali što mladi ljudi u svoje ruke pohlepno i bez ikakva kriterija uzimaju knjige »od svake svitovne mudrosti« te svoje znanje o životu crpe samo iz njih. Upozorava ih da čovjek treba svoj duh najprije nahraniti duhovnim znanjima, a tek onda stjecati ona svjetovna jer »svitovne knjige prosvitljuju pamet, a duhovne prosvitljuju i ganivaju serce«. Zbog toga ih savjetuje da duhovne knjige čitaju barem s toliko zadovoljstva i žara s koliko čitaju knjige svjetovne naravi. Bez djela »ozbiljske pobožnosti« i »čistoga Bogočestija«, koje krijepe naše srce i dušu, nema niti prevelike koristi od znanja stečenog čitanjem svjetovnih knjiga. Štoviše, ono čak, bez duhovne podloge i temelja, može biti i štetno:

[...] *No u danasna vrimena vidi-se da Mladex pohlepna tarçe za Knjigom od svake svitovne mudrosti, koje izvuru iz svake strane kako vrutci u kisevitoj zimi, i kako pçela iz cvitovah, izpija njihove slatkosti, gradechi sate medene znanja, s' kojim xivot osladjiva i u prosvitljenju pamet goji. Ovako mudro dilovanje dostojnoje pohvale i jerba nastojanje o nauku ostri um, osviltjava uljudnost, resi pamet, otvara nove pute k'dobiti i pripravlja udobnosti (comodità) xivota. Triba-je dakle pervo uresiti bogostovno pamet, pak sticati mudrost svitovnu i upravljati njezinom prosvitljenostju serce; tada-che-se svarhi, za koju Bog stvori çovika, odgovoriti. Svitovne knjige prosvitljuju pamet, a duhovne prosvitljuju i ganivaju serce. Ko dakle nehaje za ove poslidnje, protivi-se primjenoj oblasti i razumu. Potribito je da Mladex barem s'jednakom ugodnostju stije i knjige duhovne, koje bistre bogo-stovnu*

²³ Andrija Stazić (1801.–1872.) bio je poznati jezikoslovac, preporoditelj i učitelj, autor gramatike ilirskog (hrvatskog) jezika.

²⁴ Antonio RICCARDI, *Dogodovstjeno povidjenje xivota Mariè Mörl iz Kaldara upisano od redoglavnika Antona Rikardi prineseno u ilirski jezik po jednomu učitelju kral. narodne učionice S. Domenika*. U Splitu, po Bernardu Piperati, 1841., str. 6.

²⁵ O tome svjedoče i mnogobrojni prijedlozi za čitanje koje pronalazimo u izvorima toga vremena. Vidi primjerice: Jagoda TRUHELKA, »Što da čitaju naše mlade djevojke«, *Napredak*, god. XXXIV, br. 11, Zagreb, 1893., str. 167; Mavro ŠPICER, »O djevojačkim štivima«, *Domaće ognjište*, knj. IV, sv. 3, Zagreb, studeni 1904., str. 55.

pamet i natapaju s'kripostju serce, kao tiha rosica zemlju, bez koga ganutja serca, malo-su korisna znanja umstvena (intellettuali), ah! Bog-bi dao da koi put ni-sus jos i skodna dusi [...].²⁶

Stoga, umjesto da mladi lutaju u potrazi za svjetovnim znanjem, bilo bi mudrije da se ugledaju na tirolske svete, jer njihovu mudrost ne može nadvisiti niti sve svjetovno znanje.²⁷ Iako ne poriče važnost knjige kao izvora raznovrsnoga znanja, i nekoliko godina poslije Stazić se obrušava na mlade ljude koji čitaju sve na što naiđu. Služeći se zgodnom alegorijom o pčelama koje lete od cvijeta do cvijeta, ali zaobilaze one cvjetove koji ne mirišu,²⁸ Stazić ih upozorava da bi i oni tako trebali izbjegavati knjige koje »silé pámet i prèko-vrácaju, kvarê sárce«, jer čitanjem takvih knjiga čovjek ne može »dostignut nĕгда onĭ mĭr dŭševnosti, kojeg sámog mogŭ-mu dátĭ knjige ćudorêdne«. Opasnost se, dakle, vidjela u čitanju »nećudorednih«, besramnih, nedoličnih knjiga, koje navode čovjeka na grijeh i nemoral. Onaj tko zloupotrebljava čitanje, postaje neprijatelj samome sebi. I ne samo to, on postaje nehajan prema Bogu, koji mu je podario vid i razum da može razlučiti razliku između dobra i zla:

Današnja mladêž pohlepno târče svâkê múdrosti za knjigam koje izvĭru iz svakê stránê kâko vrŭci u kišêvitog zĭmi. Dóbro čĭniš milâ Dalmatinska mlâdêži: knjĭgesu blâgište znânja ljudskoga; ône nam ótvòraju vrâta prosvĕtlenja, i prišĭvaju krĭla pámeti, da létĭ po rajskĭem pròstorima múdrosti. Nŭ i čĕla létĭ od cvĕtića do cvĕtića, ali nepada na cvĕte nemĭrisne; tâko i ti čĭni, bieži knjĭge nećudo-rêdne, one silé pámet i prèko-vrácaju, kvarê sárce, što tĕško škodĭ čovĭeku koi nĕmože ovakĭem knjigam dostignut nĕгда onĭ mĭr dŭševnosti, kojeg sámog mogŭ-mu dátĭ knjĭge ćudorêdne. Tko zlò upotrebljâva šĭvenje, koje na kòrist a ne na šĕtu ima slŭžĭti, pokažĭje-se nepriatelj vâstĭtog dóbra, nĕharan Bògu koi-ga-je nadarĭo razumom da umĕ razâznati dóbno od zlâ; nespoznat dàržavi koja-mu dâje pŭt na prosvĕtlenje i dobro-stânje. [...] Oči-su dàr božĭi, slŭžĭmo-se njĭma dòstojno, nĕćemo bitĭ nĕharni onom koi nam-ih-je darovâo. Od vrâtĭmo ih od stvârĭh gadnĭeh, potištenĭeh, uĕnićemo-se dòstojni neprocĭtenjenoga ovog dàra.²⁹

Citirani je odlomak izišao u Stazićevoj gramatici ilirskoga (hrvatskog) jezika, a nalazi se na samome početku dijela s praktičnim zadacima, što ukazuje na to da je pitanje »dobrih« i »loših« knjiga doista snažno zaokupljalo umove suvremenika, o čemu nam svjedoče i brojni katekizmi tiskani tih godina, kao i niz pastoralnih pisama i propovijedi.

²⁶ A. RICCARDI, *nav. dj.*, str. 5.

²⁷ *Isto*, str. 62–63, 93–94.

²⁸ Alegorija pčela vrlo je često korištena kako bi se mladima ukazalo na štetnost čitanja svega što im dođe pod ruku. Tako je, primjerice, učitelj, pedagog i etnograf Mijat Stojanović (1818.–1881.) u listu *Napredak* 1860. godine, u prilogu *Pedagogički odlomci*, koji je izlazio u nekoliko brojeva, zapisao: »...koji će rado čitati dobre, mudre i pametne spise i knjige, i ako jim kadgod u životu padnu pod ruke zavabljive, otrovne, zavodljive i pogibeljne knjige, oni jih ili neće čitati, ili, ako jih i uzčitaju, to će činiti, kao sto prilježne i rađene pčele, leteći s cvjeta na cviet padnu kadšto i na otrovno, liepim cvietoin ukrašeno bilje, na tatulu, paskvicu, mlieč, zmijsku jagodicu, na Četneriku i gorčiku itd.; ali zato neizpijaju otrov iz tih bilinab, nego samo sok sladki, iz koga prave med. Tako i ćudoredno dobro naobraženi ljudi čitajući otrova pune zločeste spise i knjige vade iz njih, što je mudro, pametno, koristno i valjano, a otrov ostavljaju, da ga grizu moljci i izpijaju gadni pauci« (Mijat STOJANOVIĆ, »Pedagogički odlomci«, *Napredak*, god. I, br.12, Zagreb, 1860., str. 183).

²⁹ Andrija STAZIĆ, *Grammatica della lingua illirica*, Battara, Zara, 1850., str. 26–27.

Svi oni upozoravaju na opasnost od pisane riječi, savjetujući vjernicima da umjesto čitanja neprihvatljivih i nemoralnih knjiga u svoje ruke uzmu »knjige duhovne«, »bogomile knjixice«, »libri spirituali«,³⁰ a da čitanje ili posjedovanje zabranjenih knjiga, osobito onih besramne naravi, svakako ispovjeda. Potonje upute pronalazimo u, primjerice, knjižici *Breve e facile modo di richiamar a memoria ogni peccato*,³¹ koja je vjernicima trebala služiti kao priručnik pri ispovijedi.³² Navedena je knjižica grijehom smatrala prodaju zabranjenih knjiga,³³ kao i pisanje, oglašavanje ili raspačavanje satira, pjesama ili uvredljivih knjižica o nekome (»satire, canzoni e libelli infamatori contro alcuno«).³⁴ Čitanje besramnih knjiga (»libri impudici«) ili, pak, pjevanje lascivnih pjesama (»canzoni oscene«) smatralo se kršenjem šeste Božje zapovijedi, jer čovjeka navode na blud i nemoral.³⁵ Nadalje, i *Katekizam illi nauk kerstjanski* čitanje »knjigà nečistih« navodi kao grijeh kojim se krši šesta Božja zapovijed:

U[čitelj]: Sto zabranjuje sesta zapovid?

O[dgovor]: Sesta zapovid zabranjuje svaku verst od dillâ, činâ, i ričii nepostenih, nasladjenje povoljno, pristajanje na mislih, i xelje nečiste, i napokon sve ono, sto navodi na nečistochu, i na bludnost.

U. Kojesu one stvari koje navode na nečistochu?

O. Na nečistochu navode nerednost ù odichah, danguba, savisnost i netrizmenost ù jechu, i pichu, odvech slobodno priateljstvo opchenje, i razgovaranje s'čeljadju razlika spola, neredna xelja od očiu, i stenje od knjigà nečistih.³⁶

Slične riječi pronalazimo i u početnicama *Il libro minore di lettura*³⁷ i *Il libro maggiore di lettura*,³⁸ koje su služile i vjerskoj pouci učenika, kao i u katekizmu *Breve compendio e facile metodo della dottrina christiana*:

M[astro]. Come si trasgredisce colle parole [precepto sesto: non fornicare]?

D[iscepolo]. Si trasgredisce col fare discorsi sporchi e poco onesti, col cantare canzoni, o far racconti lascivi, coll'insegnare, o persuadere ad altri cose brutte, e disoneste.

³⁰ *Il libro minore di lettura ad uso delle scuole normali negl'II. RR. Stati Austriaci: dottrina della religione*, coi tipi ed a spese dei fratelli Battara, Zara, 1834., str. 13–14; *Il libro maggiore di lettura ad uso delle scuole normali negl'II. RR. Stati austriaci: dottrina della religione*, coi tipi ed a spese dei fratelli Battara, Zara, 1841., str. 15, 98; Josip GODEASSI, *Knjiga pastirska redovnicim i puku splitskomu i makaranskomu. Jozip Biskup = Epistola pastoralis ad clerum et populum Spalatensem et Makarskensem Josephus Episcopus*. U Zadru, iz Utesctenice Demarki = Jaderae, ex Tipografia Demarchi, 1841., str. 9.

³¹ *Breve e facile metodo di richiamar a memoria ogni peccato*, Tipografia Martecchini, Ragusa, 1850., str. 7.

³² Opširnije o navedenoj knjižici vidi u: Jelena LAKUŠ, »Jozefinistički duh i katekizmi prve polovice 19. stoljeća u Dalmaciji«, *Croatica christiana periodica*, god. XXXI, br. 59, Zagreb, 2007., str. 78.

³³ *Breve e facile modo di richiamar a memoria ogni peccato*, str. 21.

³⁴ *Isto*, str. 23.

³⁵ *Isto*, str. 19.

³⁶ *Katekizam illi nauk kerstjanski za sluxbu svih cerkavà dalmatinskih...* U Zadru, iz utistionice Battara, 1832., str. 36.

³⁷ *Il libro minore di lettura*, str. 75–76.

³⁸ *Il libro maggiore di lettura*, str. 89–90.

M. Come si trasgredisce colle opere?

*D. Si trasgredisce mirando cose illecite, e proibite, con baci men casti, con scherzi men pudici, con leggere canzoni, e libri disonesti, e col commettere qualunque altra azione impudica.*³⁹

Posjedovanjem i čitanjem zabranjenih knjiga, osobito onih koje su se bavile pitanjima vjere ili, pak, čovjeka poticale na praznovjerje, kršila se i prva Božja zapovijed, kao što je bilo navedeno u katekizmu *Breve compendio e facile metodo della dottrina cristiana*.⁴⁰ Zbog toga je valjalo izbjegavati i nemoralne i lascivne knjige i pjesme (»ibri disonesti«, »canzoni lascivi«), ali i ljubavne romane (»materie amorose ed impure«).⁴¹ Očito je da su, unatoč tomu što se knjižna produkcija u nas još uvijek kretala u tradicionalnim okvirima te se zasnivala ponajviše na djelima duhovne provenijencije, »nečiste« knjige, koje su uglavnom pristizale inozemnim kanalima, bile čitane i u nas.⁴² Stoga ne čudi tako velik broj upozorenja o štetnosti njihova čitanja. Katekizmi, knjige koje su puku bile najdostupnije, bile su za to najdjelotvornije sredstvo. Za njima su posezale ne samo vjerske već i svjetovne vlasti.⁴³ Ne čudi stoga da je i bosanski svećenik Ivan Dujmušić⁴⁴ držao važnim u svojoj knjižici pod naslovom *Knjiga o knjigama ili naputak u korisno štivo*, tiskanoj 1904. godine uz odobrenja Ordinarijata vrhbosanskog, u trima poglavljima – *Korist dobroga štiva, Kako valja čitati knjige* i *O zlim knjigama* – rezimirati stajalište Crkve o čitanju, objasnivši da na svijetu ima puno dobrih knjiga koje hrane dušu čovjeka, oplemenjuju ga, učvršćuju njegovu vjeru te postojeće moralne i društvene vrijednosti, ali jednako tako ima i onih loših, opasnih, zlih i nečistih, koje nipošto ne odgovaraju idealu istine, dobrote i ljepote kojem valja težiti.⁴⁵

Nečistim su knjigama, tim »literarnim opijumom«,⁴⁶ osobito smatrani romani, ponajprije oni ljubavni, ali i druge knjige sumnjive moralne vrijednosti,⁴⁷ na čiju se štetnost nepresta-

³⁹ *Breve compendio e facile metodo della dottrina cristiana per ammaestrare gli altri, ed apprendere da sè solo la verità più essenziali necessarie a sapersi da ogni cattolico, che brama efficacemente salvarsi dato in luce da un sacerdote cappucino*, dalla Stamperia di Giovanni Demarchi, Spalato, 1815., str. 51–52.

⁴⁰ *Isto*, str. 42–43.

⁴¹ *Isto*, str. 51.

⁴² Primjerice, 1842. godine otac Konstantin Božić upozorava da zabranjene knjige u zemlju unose »kriminalci«, bezvjernici i licemjери. Božić konstantira sa žaljenjem da se takve knjige dobro prodaju, premda su prepune zabluda, laži i kontradikcija, te loše utječu na duh ljudi (Konstantin BOŽIĆ, *Orazione sacra tenuta dal R. P. Costantino Boxich M. O. nella occasione della solenne professione di cinque suoi chierici dedicata all'illustrissimo e reverendissimo Monsignore Giovanni Bercich vescovo di Cassia*, tipografia Demarchi, Zara, 1842., str. 31–32).

⁴³ Opširnije o tome vidi u: J. LAKUŠ, »Jozefinistički duh i katekizmi prve polovice 19. stoljeća u Dalmaciji«, str. 70–71.

⁴⁴ Ivan Dujmušić je inače u razdoblju od 1918. do 1931. bio urednik lista *Vrhbosna*, koji je izlazio jedanput ili dvaput mjesečno od 1887. do 1945. godine, a bio je nastavak lista *Srce Isusovo* (1882.–1886.), službenoga glasila Vrhbosanske nadbiskupije.

⁴⁵ A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*, str. 256.

⁴⁶ Naomi TADMOR, »'In the Even My Wife Reads to Me': Women, Reading and Household Life in the 18th century« (ur. James RAVEN, Helen SMALL i Naomi TADMOR), *The Practice and Representation of Reading in England*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996., str. 165.

⁴⁷ Čitanje romana izazivalo je negativnu reakciju diljem Europe. Vidi primjerice slučaj Engleske u 18. stoljeću: Ana VOGRINČIĆ, »The Novel-Reading Panic in 18th Century in England: an Outline of an Early Moral

no upozoravalo,⁴⁸ kao što je to u prilogu *Pedagogički odlomci*, koji je u nekoliko brojeva izlazio u listu *Napredak*⁴⁹ 1860. godine, učinio i učitelj i pedagog Mijat Stojanović:⁵⁰

[...] *Mnogo se piše, štampa i čita u naše vrijeme. Ali mladež najradje čita romane, a mnogi i stariji svijet čita radje sve povremene listove političke, satiričke, zabavne; ali listove pisane u čistom religioznom duhu, knjige duhovne, to malo tko čita. Zločest i opak znak pokvarene dobe. Bolje je i nečitati, nego čitati knjige i listove, kojim se srce truje, strasti draže i podžihu, volja izopačuje, razum zamagluje i pamet vjetri [...].*⁵¹

Zabrinuti su bili svi – od pedagoga, preko crkvenih pisaca do državnih vlasti, pa nije stoga čudno da pronalazimo niz priloga o toj, kako se smatralo, pošasti koja je prijetila time da upropasti obitelj i društvo u cjelini. Romani su pobuđivali zanimanje uglavnom ženskog dijela čitateljstva, dakako, onog iz plemićkih i viših građanskih krugova, koji je bio ne samo pismen te posjedovao određen stupanj višeg obrazovanja već i imao dovoljno slobodnog vremena (dakako i novaca) koje je mogao utrošiti na čitanje knjiga.⁵²

Media Panic«, *Medijska istraživanja*, god. XIV, br. 2, Zagreb, 2008., str. 103–124. Navedenu problematiku autorica razmatra u kontekstu suvremenoga sociološkog pojma – »moralne medijske panike«.

⁴⁸ Primjerice, još je Marija Terezija u 18. stoljeću u svojim popisima zabranjenih knjiga uvrstila, uz djela francuskih enciklopedista, engleskih empirista i drugih knjiga koje su smatrane opasnim, i mnoge ljubavne, a posebice erotске knjige. Također, zakonom o tisku iz 1810. godine, koji je vrijedio za cijelo Carstvo, austrijske su vlasti donijele odredbu kojom je prema djelima zabavne naravi, osobito romanima, trebalo biti puno oprezniji nego prema, primjerice, knjigama znanstvene naravi. Cenzura je, naime, sve do potkraj 1820-ih i sredine 1830-ih, kada je veću pozornost počela pridavati djelima prožetim liberalnim idejama, bila u potpunosti nesklona romantizmu kao umjetničkom i književnom pravcu, pa stoga na popisima zabranjenih knjiga pronalazimo niz spisatelja koji su negovali romantički izričaj. Zapravo, bila su zabranjena sva djela koja uzbuđuju maštu, dok je nešto blaži odnos postojao prema klasičnim djelima svjetske književnosti. Nadalje, i nakon proklamirane slobode tiska 1848. godine, dokument koji je bio uperen protiv zlorabe tiska pod naslovom *Provisorische Verordnung gegen den Missbrauch der Presse* je, između ostalog, navodio pornografiju, neprovjerene i senzacionalističke priče i slično kao literaturu koju je bilo zabranjeno tiskati (Ivan PEDERIN, »Austrijska cenzura od 1810. do 1848. i njezin utjecaj na razvitak knjižnica u Dalmaciji«, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 30, Zagreb, 1987., str. 23, 28; Ivan PEDERIN, »Odnos austrijske cenzure prema evropskim književnostima, filozofiji, novinstvu i političkoj ideologiji«, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, god. XXXII, br. 2, Novi Sad, 1984., str. 201–227; A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*, str. 479.; A. STIPČEVIĆ, *Sudbina knjige*, str. 198).

⁴⁹ Polumjesečnik *Napredak* (1859.–1945.), koji je izlazio u Zagrebu, bio je »pedagoški časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži«. Njime je započeo pokret za reformu hrvatskoga školstva.

⁵⁰ Mijat Stojanović (1818.–1881.) bio je pedagog i etnograf te narodni učitelj u Bosanskom Šamcu, Velikoj Kopanici, Županji, Sremskim Karlovcima, Ogulinu i Gospiću. Izdao je nekoliko vrijednih zbirki etnografskog sadržaja, koji su se mahom ticali slavonske narodne baštine, te još niz članaka i napisa po raznim časopisima.

⁵¹ M. STOJANOVIĆ, »Pedagogički odlomci«, *Napredak*, god. I, br. 12, Zagreb, 1860., str. 182.

⁵² »Romane i druge knjige sumnjive moralne vrijednosti čitali su, naravno, i dječaci, no oni su više voljeli avanturističke, špijunske, ratne i slične knjige, koje su također u glavama mladog čovjeka izazivale zbrku, no dečki nisu toliko zabrinjavali pedagoge, crkvene i svjetovne krugove, nego lakomislene djevojke« (Aleksandar STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*, str. 357). Nije to bilo ništa neuobičajeno. Još je, primjerice, biskup Grgur iz Nise u 4. stoljeću čitanje grčkih tragedija i komedija, koje su smatrane poganskim djelima te nerijetko sadržavale mnogo toga što se kosilo s kršćanskim moralnim vrijednostima, zabranio samo djevojkama. Čini se zato »što je mislio da su dječaci čvršći i otporniji od djevojaka i da na njih čitanje ili gledanje komedija i tragedija neće loše utjecati kao na nježnu djevojačku dušu« (A. STIPČEVIĆ, *Sudbina knjige*, str. 144).

Budući da su djevojke i žene do romana i ostaloga neprihvatljivog štiva dolazile ne samo kupovinom u inozemnim (katkada i u domaćim) knjižarama već i posudbom u javnim knjižnicama, vlasti su prema posudbenim knjižnicama bile izrazito nesklone, nazivajući ih »duhovnim otrovom« društva, »kućama moralne i političke propasti«, čak i »bordelima«.⁵³ Zbog toga su se dopuštenja za njihovo osnivanje vrlo teško dobivala.⁵⁴ Kada bi se takvo dopuštenje i ishodilo, vlasti su strogo nadzirale njihov knjižni fond, nastojeći na taj način nadzirati i čitateljske navike njezinih članova.⁵⁵ Tako, primjerice, u pravilniku zadarske javne knjižnice »Paravia« stoji da se mladima ne odobrava posudba romana i druge literature posve zabavne naravi.⁵⁶ I primjedba cenzora Brozovića, vezana uz knjižni fond prve zadarske posudbene (javne) knjižnice, otvorene 1844. godine, ticala se upravo romana. Knjižnica je, naime, prema njegovu mišljenju sadržavala previše djela zabavne naravi, pri čemu posebno ističe velik broj talijanskih i njemačkih romana. Tako velik broj djela namijenjenih isključivo zabavi nepotreban je te nalaže da se u knjižnome fondu čuva samo po jedan njihov primjerak.⁵⁷ Još su manje romani bili prihvatljivi u školskim knjižnicama, kao što je vidljivo iz govora učitelja Dragutina Klobučara⁵⁸ na glavnoj skupštini bjelovarskoga Učiteljskog društva 1893. godine:

[...] U učeničku knjižnicu ne će učitelj metati novele i romane, n.p. od „Matice hrvatske“. Jer čitanje pripovijesti i romana ne pristaje za mladež srednjih škola, a kamo li djetetu u pučkoj školi. Tim se bo za cijelo raspiruju strasti osobito putene u mladenačkoj naravi i utire put moralnoj pokvarenosti. Za djecu u 2. i 3. razredu su priče, basne, legende (životi svetaca), hrvatske pripovijetke, povjesne priče, kratke i lako shvatljive slike iz naravi, pjesme o domovini i životopisi vladara. U četvrtom razredu i opetovnici daje se već takovo štivo, što učeniku treba za opće obrazovanje, a to su opširniji pučki i djetinji spisi, izabrane pjesme i djela hrvatskih pjesnika, spisatelja i umjetnika. U opće vrijedi načelo, da se djeci daje takovo štivo, koje je udešeno prema duševnomu razvitku djeteta [...].⁵⁹

⁵³ A. VOGRINČIČ, *nav. dj.*, str. 111.

⁵⁴ O tome više vidi primjerice u: Aleksandar STIPČEVIĆ, »Ideja o javnoj knjižnici u renesansnom Dubrovniku«, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, god. XL, br. 1–2, Zagreb, 1997., str. 55–61; I PEDERIN, »Austrijska cenzura od 1810. do 1848. i njezin utjecaj na razvitak knjižnica u Dalmaciji«, str. 38.

⁵⁵ Uostalom, u mnogim je knjižnicama, kao što je to bio slučaj s francuskim javnim knjižnicama, sve do sredine 19. stoljeća postojalo zanimanje *instituteur-bibliothécaire*. Takva je osoba istodobno obnašala funkciju knjižničara i pedagoga te preporukama i savjetima o odabiru knjiga za čitanje imala i određen utjecaj na razvijanje čitateljskih navika svojih članova (Aleksandar STIPČEVIĆ, *Cenzura u knjižnicama*, Filozofski fakultet, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Zagreb, 1992., str. 38.)

⁵⁶ »Ai giovani studenti non saranno consegnati Romanzi ed altri libri di puro divertimento che esistessero nella Biblioteca.« Discipline per la sala di lettura estratte dal regolamento approvato dall'Eccelsa Luogotenenza della Dalmazia con suo Decreto 18 Novembre 1856, N. 17 296 / 4 129, Capitolo VII, Art. 74. Riječ je o odlomku rukopisa *Regolamento per la Biblioteca comunale Paravia in Zara, vista ed approvato dall'I.R. Luogotenenza Dalmata, Zara, 18. 11. 1856.*

⁵⁷ Državni arhiv u Zadru, Prezidijalni spisi Namjesništva, sv. 282 XI/2 10 fasc. 1.

⁵⁸ Dragutin Klobučar (1862.–1930.) bio je pisac, učitelj u Bjelovaru, predsjednik Hrvatskoga učiteljskog društva Bjelovar dvadesetih godina, blagajnik Hrvatske čitaonice.

⁵⁹ Dragutin KLOBUČAR, »Što bi mogla učiniti škola, da narod knjigu što više zavoli?«, *Napredak*, god. XXXIV, br. 29, Zagreb, 1893., str. 452.

Što se držalo tako opasnim u ljubavnim romanima? To da romani, sentimentalni u svojoj biti, pretjerano emocionalno angažiraju djevojke, potiču maštu i isuviše romantičan pogled na svijet, navodeći ih na to da se poistovjećuju sa ženskim likovima i njihovim romantičnim iskustvima te tragaju za »idealnom« ljubavlju, kao što je stajalo u prilogu učiteljice Jagode Truhelke,⁶⁰ pod naslovom *Što da čitaju naše mlade djevojke*, koji je izašao u listu *Napredak* 1893. godine:

[...] *Mlada djevojka, koja se opaja ovakim štivom, misli, da se sve njene tlapnje moraju ostvariti, njoj se ne čini ništa lijepa i dostojna do onoga, što se podudara sa izmišljotinama njenih romana, iz kojih se upoznaje sa posve krivim i neistinitim nazorima o najjačim pokretalim ljudstva: o ljubavi i poštenju, stavljajući u tome ljude na tako visoke zahtjeve, kojima u zbilji niti jedan čovjek zadovoljiti ne može [...].*⁶¹

Truhelka je, naime, mislila, kao i mnogi pedagozi prije nje, da je upravo krhka narav mladih djevojaka podložna jakom djelovanju »zločestih« romana⁶² jer oni »kriju u sebi otrov, koji se po malo pretače u dušu, kvari srce, uzburka maštu i iskrivljuje duh i razum...«, jer »privikavaju, da se svijet gleda kao kroz šareno staklo«. O tome piše sljedeće:

[...] *Zločesti romani kriju u sebi otrov, koji se po malo pretače u dušu, kvari srce, uzburka maštu i iskrivljuje duh i razum. Oni razdražuju prekomjerno čuvstva i daju im premoć nad razumom; oni privikavaju, da se svijet gleda kao kroz šareno staklo i poljepšavaju sve, dapače i istu opačinu. Ovako štivo mjesto da pripravlja mlade djevojke na ozbiljnu i tešku borbu životnu, iskrivljuje im suđenje, navađa ih na pretjerane misli i ludovanja [...].*⁶³

Slično je mislio i Mavro Špicer,⁶⁴ nastojeći svoj stav o navedenoj problematici pojasniti u prilogu pod naslovom *O djevojačkim štivima*, koji je izašao u listu *Domaće ognjište*⁶⁵ desetljeće poslije:

[...] *Koliko puta nailazimo na isti fantastični predmet u bezbroju varijacija, gdje djevojka raspletenom svilenom plavom kosom sjedi i čeka, dižući blage oči prema modrome nebu, dok dođe krasan, bajovit princ, - pošto k ovakovoj djevojci doći mora! – a u prvi mah joj žrtvuje sve, savlada sve zapreke i u najkraće će vrijeme usrećiti dobrotivog svog anđelka tako, da čisto nebo rajske im sreće ne će pomutiti*

⁶⁰ Jagoda Truhelka (1864.–1957.) bila je poznata pedagoginja, učiteljica i književnica za djecu i mladež. Početkom devedesetih godina 19. stoljeća suradnica je zagrebačkog *Vijenca* i sarajevske *Nade*. Piše pripovijetke na temu žena i odnosa među spolovima, što je ujedno bila njezina vječna literarna inspiracija. Cijelog je života bila nadahnuta prosvjetiteljskom zadaćom učiteljskoga zvanja.

⁶¹ J. TRUHELKA, »Što da čitaju naše mlade djevojke«, *Napredak*, god. XXXIV, br. 11, Zagreb, 1893., str. 164.

⁶² *Isto*.

⁶³ *Isto*.

⁶⁴ Mavro Špicer (1862.–1936.) bio je poznati književni povjesničar i leksikograf, pionir hrvatskoga esperantizma, sročitelj prvoga hrvatskog udžbenika esperanta, autor prve esperantske antologije hrvatske poezije.

⁶⁵ *Na domaćem ognjištu*, odnosno poslije *Domaće ognjište* (1900.–1914.), mjesečnik je koji je izdavao Hrvatski pedagoško-književni zbor u Zagrebu, najstarije učiteljsko književno društvo utemeljeno 1871. godine. Iako je bio namijenjen obitelji, ponajprije je bio usmjeren prema hrvatskoj ženi, odnosno hrvatskoj majci. Uredništvo se ograđuje od kvalificiranja lista kao strogo »feminističkog« te ističe kako mu je glavna zadaća da u ženama budi ljubav prema knjizi i umnom napretku te da ih upoznaje s radom ženskog svijeta u naprednijim narodima.

*ni najsitniji oblačić. Ovakovo štivo nije ino nego prava danguba za one, koje u ovakovu glupost ne vjeruju; upravo opasno i pogubno za one, koje ovakovu pripovijest drže ozbiljnom [...].*⁶⁶

Uglavnom, vjerovalo se da čitanje romantičnih ljubavnih romana u djevojaka rađa i/ili podgrijava ideju za slobodnim izborom bračnog partnera, koji uz to nerijetko i nije bio iz njihova staleža. I jedno i drugo u to se vrijeme držalo još uvijek neprihvatljivim jer se djevojke poticalo na »slobodno« ponašanje, što je dovodilo do rušenja društvenih barijera koje su se smatrale važnim temeljem svakoga hijerarhijski uređenog (stabilnog) društva.⁶⁷ Pretjerana emocionalnost, poistovjećivanje sa ženskim likovima i njihovim romantičnim iskustvima te sve ostalo na što su ciljali dušobrižnici toga vremena bilo je nešto čemu su žene sklone po samoj svojoj prirodi, jer, biološki programirane za majčinstvo, držalo se, posjeduju mnogo snažniju sposobnost suosjećanja s drugima nego muškarci. Dakako, zagovornici takva shvaćanja mislili su da žene nisu sposobne razdvojiti maštu od stvarnosti, da čitaju nekritički, bez dubljeg promišljanja i »pasivno«. Uz to, opasnost od čitanja romana vidjela se i u uništavanju njihova radnog potencijala, poticanju na lijenost i dokolicu, te odvrćanju od njihovih svakodnevnih dužnosti u obitelji.⁶⁸ Također, upravo je na romane svaljivana i krivica za niz (ženskih!?) bolesti »modernoga« doba, kao što su bile nervoza, nesanica, slaba cirkulacija, lupanje srca, problemi s vidom, čak i hipohondrija, o čemu je, primjerice, pisao i svećenik Ivan Dujmušić u svojoj već spomenutoj knjizi *Knjiga o knjigama ili napatuk u korisno štivo* iz 1904. godine, u kojoj je tvrdio da su zbog čitanja romana mnogi izgubili razum i na kraju završili u ludnici:

*[...] Kako bi i bili čitatelji romana sposobni za ozbiljan rad, kad tjelesno-duševne bolesti u moderno doba, kao nervoznost, nespavanje, lupanje srca, blijedoća imade svoj korijen poglavito u čitanju romana i sličnih spisa, kako to liječnička statistika pokazuje? Imade ih, koji u toj strasti i razum poremetiše i život u ludnici svršiše. Liječnici dječjih, ženskih i živčanih bolesti otvoreno kažu, da su glavni uzrok bolesti tijela i duha škandalozni listovi – i romani – koji bez ikakve zabrane donose najfrivolnije pošalice i nečedne ilustracije [...] Novine donose svojim čitateljima ljubavne zgode i takve pripovijesti bez ikakva obzira kao pikantno štivo. Kako bi i bili čitatelji sposobni za ozbiljniji rad, kad su romani učitelji nemoralna, najvažnije sredstvo za nemoralan život? [...]*⁶⁹

⁶⁶ M. ŠPICER, »O djevojačkim štivima«, *Domaće ognjište*, knj. IV, sv. 3., Zagreb, studeni 1904., str. 54.

⁶⁷ Ideja hijerarhijskog modela društva u kojem je nejednakost između društvenih slojeva ne samo prihvatljiva već i nužna jer je utemeljena samim Bogom te kao takva nepromjenjiva, držala se neizostavnim temeljem stabilnog društva, a svako se njegovo narušavanje držalo iznimno opasnim. Opširnije o tome vidi u: J. LA-KUŠ, »Jozefinistički duh i katekizmi prve polovice 19. stoljeća u Dalmaciji«, str. 72–77.

⁶⁸ Problematici opasnosti od čitanja ljubavnih romana inozemni su autori posvetili veliku pozornost. Vidi primjerice: John BREWER, »Reconstructing the Reader: Prescriptions, Texts and Strategies in Anna Larpen's Reading« (ur. James RAVEN, Helen SMALL i Naomi TADMOR), *The Practice and Representation of Reading in England*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996., str. 226–245; Kate FLINT, »Women, Men and the Reading of Vanity Fair«, (ur. James RAVEN, Helen SMALL i Naomi TADMOR), *The Practice and Representation of Reading in England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996., str. 246–262; M. LYONS, *nav. dj.*, str. 313–344; N. TADMOR, *nav. dj.*, str. 162–174; A. VOGRINČIĆ, *nav. dj.*, str. 103–124.

⁶⁹ A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*, str. 358.

Naposljetku, u Europi toga vremena opasnost od romana vidjela se i u političkom, ne samo u moralnom ili zdravstvenom smislu. Mislilo se da je u vrijeme kada se tzv. »treći« stalež borio za svoju emancipaciju, čitanje romana gubljenje vremena i trošenje energije na nepotrebne stvari te odvraća od borbe za slobodu govora i tiska.⁷⁰

Gotovo su sva upozorenja o opasnosti romana bila namijenjena djevojkama i mladim ženama te njihovim »pomodnim, bezdušnim i bezumnim« majkama jer je upravo njihov zadatak bio da vode računa o odgoju i obrazovanju svojih kćeri te ih pripreme za njihovu, kako se mislilo, »naravnu« ulogu u društvu – onu supruge i majke.⁷¹ Budući da se čitanje također nastojalo staviti u funkciju stvaranja poželjnoga ženskog identiteta,⁷² majkama se zamjera što su dopuštale svojim kćerima da čitaju takvu vrstu literature, kao što možemo vidjeti u odlomku koji je u prilogu *Vospitanie srca* izišao u listu *Ljubitelj prosvještenija: Srbsko-dalmatinski magazin* 1845. godine:⁷³

[...] *Ko bi me mogao okriviti, da one pomodne matere nisu bezdušne i bezumne, koe dopuštaju da im kćeri slobodno čitaju prelestne Romane? Ovom, klizavom stazom, koja je iskićena cvećem, ugmizi ljuta zmija u srce onakovih nesrećnica; pak jeto ti, kako domaći poslovi, supružeske dužnosti, i naredba kućevna postaju za nji prezritelne dužnosti, čeznući za nezavisimostju, za ljubavju, za suetom i budalaštinom [...] A naprotiv lažnopobožne majke misle, da su već posvetile svoje dete, kad mu u ruke dadu knjigu, ne čistoga Bogočestija, i ozbiljske pobožnosti, nego neke čitanke i čudesa, od kojih posle deca postaju nekakvi pritvorni svetovidci, ili opasni fanatici. [...].*⁷⁴

Da bi čitanje djevojaka trebale strogo nadzirati upravo majke, mislilo se i desetljećima poslije. Dužnost je majki, naime, da vode računa o tome da u ruke njihovih kćeri ne dođu djela »u kojoj se crtaju presentimentalni, pretjerano nježni i mjesečnjački ideali ženski«, kao što je stajalo u već spomenutom prilogu Jagode Truhelke *Što da čitaju naše mlade djevojke* iz 1893. godine:

[...] *Mlada djevojka neka čita samo onu knjigu, koju ne će smjeti skrivati od majke. [...] Dužnost je majke i uzgojiteljice, da strogo nadzire čitanje svojih gojenica, te sve ukloniti, što bi pre naglo pospješilo njihovo dozrijevanje. Osobito čuvati ih je onih proizvoda lirske i romantične poezije, u kojoj se crtaju presentimentalni, pretjerano nježni i mjesečnjački ideali ženski, ili nemogući i nepogriješivi muški značajevi. [...] Majke ne mogu biti dosta pozorne, kad u svoju kuću unašaju knjige.*

⁷⁰ R. WITTMANN, *nav. dj.*, str. 307–308.

⁷¹ O ulozi žena u društvu vidi primjerice u: Dinko ŽUPAN, »Uzor djevojke«, str. 435–452; Dinko ŽUPAN, »Dobre kućanice: obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća«, *Scrinia slavonica*, god. IX, br. 1, Slavonski Brod, 2009., str. 232–256; Ida OGRAJŠEK GORENJAK, »On uči, ona pogada, on se sjeća, ona prorokuje – pitanje obrazovanja žena sjeverne Hrvatske«, u: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Ženska infoteka, Zagreb, 2004., str. 157–179.

⁷² D. ŽUPAN, »Uzor djevojke«, str. 443.

⁷³ *Ljubitelj prosvještenija: Srbsko-dalmatinski magazin* (1836.–1873.) bio je godišnjak moralističko-didaktičke naravi koji je 1836. godine pokrenuo pisac i pravnik, rodом iz Šibenika, Božidar Petranović. Tiskan je ćirilicom i na slaveno-srpskom jeziku te stoga i ćitan uglavnom među stanovnicima pravoslavne vjere.

⁷⁴ »Vospitanie srca«, u: *Ljubitelj prosvještenija: Srbsko-dalmatinski magazin za godinu 1845.* U Zadru, pečateno u tipografiji Braće Battara, 1845., str. 48–49.

Dobar se roman neka čita za večeri u porodičnom krugu, na što se zgodan razgovor o čitanom nadovezati dade [...] .⁷⁵

Slično je mislila nekoliko godina poslije i učiteljica Adela Milčinović,⁷⁶ smatrajući kako je dužnost majke da djevojku odgoji tako da bez bojazni i straha od loših posljedica može uzeti u svoje ruke svaku knjigu:

[...] Majka neka čita ono, što i kćerka, ne zato, da joj može zabraniti, da od onoga, tko joj je dao ovu knjigu, ne smije druge primiti, nego za to, da o toj knjizi, mogu razgovarati. Da majka uzmogne kćerku upozoriti na istine, koje se u knjizi nalaze ili na gluposti i trice, koje su u njoj posijane, a opet, da ju tim potakne na misli. Kaže se: malo je knjiga, koje bi se mirne duše mogle dati djevojci u ruke. Da, mirne duše: uspravane, pospane duše ne valja ni jednu knjigu davati ni djevojci, niti komu drugomu u ruke. Pripraviti treba djevojku, odgojiti ju, pa onda joj možeš dati svaku knjigu u ruku [...].⁷⁷

No, zanimljivo, istodobno se mislilo kako pretjerana nastojanja majki da svoje kćeri sačuvaju od knjiga koje su držane opasnim nisu dobra, jer djevojkama svraćaju pozornost »na sakriveni grijeh i ondje, gdje ju bezazlena mlada duša ni slutila nije«, jer bude li se od djevojaka krio »misterij obiteljskog života«, njih će »prvi neminovni doticaj slobodnog zraka oštetiti, ako ne posve uništiti«:

[...] I majke i tetke i kumice biraju, nuđaju, darivaju, narivavaju knjige, knjige koje drže valjanima i time već unapred ubijaju pravo zanimanje, koje od sama sebe dolazi iz dubine srca. Kojom se pomnjom čuvaju pod ključem i kakovom se pažnjom sakrivaju sve one knjige, što ih roditelji ili guvernante drže »opasnim«! A posljedica jest ta, da se uzbudi utajena djetinja zvjedljivost, a temeljnim strahom mnogo se puta upravo svraća pozornost djevojke na sakriveni grijeh i ondje, gdje ju bezazlena mlada duša ni slutila nije. [...] zašto da je djevojci život sve do udaje knjiga sa sedam pečata, tako da se suprugi i majci tek onda razjasni misterij obiteljskog života, kad je možda jur potkopala svoju sreću i sreću drugih? [...] poznajem nježno cvijeće, brižno čuvano u stakleniku strogog kućnog odgoja, koje će prvi neminovni doticaj slobodnog zraka oštetiti, ako ne posve uništiti [...].⁷⁸

Djevojke su, dakako, bile razapete između želje da urone u fiktivni svijet likova iz ljubavnih romana te općeprihvaćenoga stava da je čitanje takvih djela moralno neprihvatljivo

⁷⁵ J. TRUHELKA, »Što da čitaju naše mlade djevojke«, *Napredak*, god. XXXIV, br. 11, Zagreb, 1893., str. 166–167.

⁷⁶ Adela Milčinović (1879.–1967.) bila je pedagoginja, učiteljica i spisateljica. Svoje prve spisateljske uratke objavljivala je u sarajevskoj *Nadi*, a potom i u *Narodnim novinama*, *Domaćem ognjištu*, *Svjetlu*, *Savremniku*, *Novostima*, itd. Bavila se uglavnom ženskim temama. Pisala je novele, pripovijetke, drame i životopisne studije. Početkom 20. stoljeća isticala se u borbi za žensko pravo glasa, za zaštitu žena te sudjelovala na više konvencija »Međunarodnoga ženskog saveza«. Dio svoga života živjela je u Americi, gdje je u New Yorku radila u iseljeničkom izaslanstvu te surađivala i na radiju (Glas Amerike, CBS). O stavovima Adele Milčinović prema stanju u hrvatskom školstvu i odnosu prema ženama vidi u: A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*, str. 353, 361.

⁷⁷ Adela MILČINOVIĆ, reakcija na članak »Zamišljajmo se«, *Domaće ognjište*, sv. VI, Zagreb, veljača 1902., str. 97.

⁷⁸ M. ŠPICER, »O djevojačkim štivima«, *Domaće ognjište*, sv. 3., Zagreb, studeni 1904., str. 54–55.

i štetno po njihovo tjelesno i duševno zdravlje. O tome, primjerice, svjedoče rezultati ankete profesora Teološkog fakulteta u Zagrebu i crkvenoga pisca Dragutina Kniewalda,⁷⁹ provedene nešto kasnije, 1923. godine. Očito su još i tada romani držani neprihvatljivim štivom. Anketom čiji su rezultati godinu dana poslije objavljeni u *Bogoslovskoj smotri* u članku pod naslovom »Psihologija omladinske lektire«,⁸⁰ željelo se istražiti što katoličke djevojke toga doba, njih 229 koje su se na anketu odazvale, čitaju te koje ih teme zaokupljaju. Na pitanje iz upitnika »Koje su mi knjige dosad najviše škodile?« te »Koju su mi štetu nanijele?« djevojke su davale vrlo zanimljive odgovore: »Poslije sam na to mislila i te knjige zavoljela, prem sam znala, da su zle i da ih Crkva brani čitati.«, »Djeluju mi na živce.«, »Zato više ne čitam romane. Okaljali su mi maštu, svakakve mi slike dolaze pred oči.«, »Zapamtila sam si bestidnost, pa ne mogu da se odvratim od toga.«, »Lako postanemo strastvene. Zli nam romani škode jer nam uđu u svijest nepotrebne ružne stvari, koje makar se i gade čovjeku, ipak čudno nekako djeluju: moje neke družice vele da tko čita hladno, ne škodi. A meni svakako škodi, jer sam strastvena. Možda, ja mislim, da svima u našim godinama (18) škode.« Itd.⁸¹ Iako rezultati ove ankete na najbolji način oslikavaju stav djevojaka prema toliko privlačnim romanima, koji su u sebi, kao što Kniewald navodi u svojoj knjizi *Katoličkim djevojkama*, objavljenoj 1923. godine, nerijetko sadržavali i primjese erotičnosti,⁸² pri njihovoj interpretaciji valja biti jako obazriv jer moguće je da su djevojke davale odgovore koji su se od njih očekivali, uistinu ne vjerujući u njihovu toliko razornu štetnost na koju se već desetljećima upozoravalo.

No problem nije bio samo u činjenici da djevojke čitaju romane, već i u činjenici da ih čitaju u njihovu njemačkom, francuskom ili talijanskom izvorniku. Razlog tomu nije bila samo njihova primamljivost, već i činjenica da dobrih hrvatskih štiva koje bi djevojke mogle čitati nije niti bilo, na što upozorava i Truhelka, smatrajući da se niti jedan od hrvatskih romana koji postoje ne može dati u ruke mladoj djevojci, pa stoga ne čudi da se djevojke okreću francuskim i njemačkim štivima.⁸³ Isto je mislio u prilogu *Nešto*

⁷⁹ Dragutin Kniewald (1889–1979.) bio je svećenik, profesor Bogoslovije u Senju te profesor Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu. Tri su velika područja kojima se posvetio: liturgijska obnova u hrvatskom narodu, znanstveno istraživanje na polju teoloških disciplina i odgojna djelatnost među hrvatskom mladeži.

⁸⁰ Dragutin KNIEWALD, »Psihologija omladinske lektire«, *Bogoslovska smotra*, vol. 12, br. 4, Zagreb, 1924., str. 342–357.

⁸¹ Sličan su učinak imali i kriminalistički i avanturistički romani, koje su, doduše, čitali i mladići, pa pronalazimo sljedeće odgovore: »Postala sam gruba, prosta i plašljiva.«, »Razdražuju mi maštu i čine me nesposobnom za rad.«, »Potamnio mi um.«. Opširnije o rezultatima ankete vidi u: A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*, str. 358–359.

⁸² »... Uzmeš li u ruke bilo koji roman iz knjižnice raznih vanjskih škola, vidjet ćeš da su mnoga mjesta potertana. Potertane su ih učenice... I metnule su kadgod usklik, pa i opasku. Kakva su to mjesta? Možda duhovite misli, lijepi opisi, plemeniti osjećaji? Ništa od svega toga. Potertane su nelijepe i razdražljive stvari... iz opaske se vidi, kako su mladu dušu uzrujale i razbudile u njoj strast. Mlada je duša već sama po sebi puna erotičnosti, pa ju sve vrlo lako uzbudi«, pisao je Kniewald, istodobno preporučujući koje su knjige dobre za čitanje, a koje se nikako ne bi smjele naći u rukama djevojaka. Dobrim su knjigama, dakako, smatrani životopisi svetaca, izdanja Zbora duhovne mladeži zagrebačke, izdanja Društva sv. Jeronima, izdanja Hrvatskoga pedagogijsko-književnog zbora, romani Augusta Senoe, Milutina Mayera, Velimira Deželica starijeg, itd., dok je popis nepoćudnih pisaca bio puno duži – Balzac, Boccaccio, Casanova, Darwin, Diderot, Dumas, Flaubert, Hugo, Zola, itd., a od domaćih pisaca – Milan Begović, Dinko Šimunović, Davorin Trstenjak, premda, što je vrlo zanimljivo, nisu spomenuti romani vrlo popularne Marije Jurić Zagorke. *Isti*, str. 258–260, 360.

⁸³ J. TRUHELKA, »Što da čitaju naše mlade djevojke«, *Napredak*, god. XXXIV, br. 11, Zagreb, 1893., str. 167.

o odnošaju ženskog svijeta spram naše lijepe književnosti i Izidor Kršnjavi⁸⁴ držeći da »na hrvatskom jeziku nema onoliko dobrih romana i pjesama, koliko se u nas želi čitati; zato se žene mnogo služe osobito njemačkom lijepom knjigom, a tim se i priučavaju njemačkom govoru«. ⁸⁵ Otuđivanje od domaćega jezika, roda i nacionalnoga duha razlozi su zbog kojih je djevojkama, i ne samo njima, trebalo ponajprije ponuditi dobro domaće štivo:

[...] *Hoćemo li, da nam se mlade naše djevojke ne moraju laćati tuđih knjiga i time opajati se tuđim duhom, pružajmo im domaće hrane, priređene na domaćoj grudi, nadahnute hrvatskim rođenim duhom, opojenim mirisom narodnoga nam smilja i bosilja [...].*⁸⁶

U vrijeme kada je jedno od gorućih pitanja bilo razvitak nacije, a žene još uvijek nisu imale nikakva građanska prava, ta je činjenica bila iznimno važna. Vjerovalo se da upravo čitanjem knjiga na narodnom jeziku žene mogu pridonijeti cjelokupnom projektu oblikovanja nacije, a takvo je mišljenje dijelila i Adela Milčinović:

*Da naše žene pokažu interesa i za šta uzvišenije, nego što su haljine, zabave i sve te silne i bezvrijedne trice, koje im sada ispunjavaju veći dio dana; da uzljube dobru knjigu, a napose našu hrvatsku knjigu, drugojačije bi se o njima sudilo i na njih bi se počelo računati kao na prave članove velikoga tijela – naroda.*⁸⁷

I Marija Jambrišak⁸⁸, na trećoj skupštini Saveza hrvatskih učiteljskih društava, uoči otvaranja prvog ženskog liceja 1892. godine u Zagrebu, upozorila je da bi djevojka trebala čitati »dobre, poučne... h r v a t s k e k n j i g e«. ⁸⁹ Čitanje odabrane (domaće) lektire imalo je tada izrazito nacionalne implikacije. Želja da se spriječi utjecaj stranih knjiga na mladi hrvatski naraštaj, i u moralnom i u nacionalnome smislu, bila je, primjerice, u drugoj polovini 19. stoljeća razlog tiskanja niza »dobrih« knjiga na hrvatskom jeziku, namijenjenih gotovo isključivo djevojkama i ženama.⁹⁰ Uostalom, zbog istoga je razloga,

⁸⁴ Izidor Kršnjavi (1845.–1927.) poznati je hrvatski slikar, povjesničar umjetnosti i političar. Bio je i predstojnik Odjela za bogoštovlje u Khuenovoj vladi. Njegovom su zaslugom u Zagrebu izgrađene mnoge bolnice, knjižnice, škole i spomenici te osnovana brojna društva. Isto tako financirao je tiskanje udžbenika i modernizirao školstvo.

⁸⁵ Isidor KRŠNJAVI, »Nešto o odnošaju ženskog svijeta spram naše lijepe književnosti«, *Domaće ognjište*, knj. I, sv. 4, Zagreb, prosinac 1901., str. 63.

⁸⁶ J. TRUHELKA, »Što da čitaju naše mlade djevojke«, *Napredak*, god. XXXIV, br. 11, Zagreb, 1893., str. 168.

⁸⁷ Adela MILČINOVIĆ, »Dopisi i domjenci iz općinstva i uredništva«, *Na domaćem ognjištu*, knj. I, sv. 2, Zagreb, listopad 1900., str. 52.

⁸⁸ Marija Jambrišak (1847.–1937.) jedna je od prvih hrvatskih pedagoških djelatnica s kraja 19. stoljeća. Služila je kao učiteljica kod uršulinki u Varaždinu, u Krapini, u Zagrebu na Višoj djevojačkoj školi i u Privremenom ženskom liceju. Polazila je *Pedagogium* u Beču, kao prva žena iz Austro-Ugarske Monarhije. Njezinim zalaganjem žene su dobile dozvolu studiranja na Sveučilištu u Zagrebu.

⁸⁹ Marija JAMBRIŠAK, »Kako valja udesiti ženski uzgoj, da što koristniji bude po naš društveni život«, *Napredak*, god. XXXIII, br. 30, Zagreb, 1892., str. 502.

⁹⁰ Dva su velika nakladnička poduzeća, *Društvo sv. Jeronima* i *Hrvatski pedagoško-književni zbor*, počeli izdavati knjige namijenjene upravo djevojkama. Uglavnom je bila riječ o knjigama poput *Dobra domaćica*, *Žena u kući i društvu*, *Uzor djevojka ili kako da djevojka omili Bogu i ljudem*, *Sielo za zabavu i pouku*, u kojim se mladim djevojkama objašnjavalo kako se trebaju ponašati u obitelji i društvu, kakve vještine moraju naučiti i slično. Zagrebački knjižar i nakladnik Stjepan Kugli počimje 1922. izdavati niz *Biblioteka moje kćeri* kako bi roditeljima i pedagozima olakšao odabir »dobrih« knjiga. U tom nizu, doduše, izlaze samo četiri knjige. Moguće je da su roditelji zaključili kako one ipak nisu podobne za njihove kćeri, jer, od četiri knjige, čak

kako bi se pokušalo parirati poplavi inozemnih, često bezvrijednih i loših romana, te kako bi se hrvatskom puku u ruke dala dobra knjiga, i biskup Strossmayer nagovarao Mariju Jurić Zagorku da piše popularne romane s temama iz hrvatske povijesti.⁹¹

No na opasnost od romana upozoravani su i mladići, ne samo djevojke, premda su one bile puno veće ljubiteljice takve vrste literature. Tako u knjizi *Mladić kako treba da se izobrazí s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati*, svojevrsnoga priručnika o lijepom ponašanju, u nas tiskanog 1840. godine, pronalazimo upozorenja mladićima da se okane čitanja »nevaljalih, razvratnih, ludih i za srce otrovnih romana«, tih »skvernih i sramnih knjižetina«:

[...] *Nemojte nikada čitati nevaljale, razvratne, lude i za srce otrovne Romane, koi mladáhnu fantaziju uspaljuju, mlade ljude soblaznjavaju, i čustvo nevinosti utamánjavaju. Uzdám se da takove skverne i sramne knjižetine nikad u vaše ruke ne čete uzeti, ni da čete s njima vaše srce okaljati... Romani a često i teatri preveć silno podpaljuju mećtanije; i što se ono više podžiže, sve to više bukti; ako ste dakle radi sačuvati se od zala, koi se od uspaljene fantazije rađaju, ne tražite nikad takove knjige za čitanje. [...] Osobito ne dražite vaše mećtanije sa sramotnim izobraženijima, jer čete postati što više neželi bludnik, zavalićete se u potaine sramne poroke, koi su za zdravlje tjelesno i duševno preveć poraziteljni. Od potainog bludenja (malakie) sve krvne žile poremećavaju se, razum i pamjetstvovanije slabi, snaga i jačina mlitavi, cela duša klone, i sva radost života dolazi za ništa. Begajte dakle više neg od kuge od skverni i bezstidni izobraženija i knjižetina, jerbo one pogane silu voobraženija, i grabe od čoveka dragocjeno ukrašenije njegovo t.e. nevinost i čistoću srca [...].*⁹²

Kao što se može vidjeti iz odabranoga odlomka, čitanje romana, smatralo se, izazivalo je u mladića »uspaljene fantazije« te ih navodilo na »potaine sramne poroke«. Rasprave o štetnosti masturbacije, koje su zaokupljale pisce priloga niza pedagoških i religioznih traktata, časopisa, medicinskih knjiga i priručnika o lijepom ponašanju, dovođeni su u vezu upravo sa štetnošću čitanja romana i drugih moralno neprihvatljivih knjiga, koje su nerijetko sadržavale i primjese erotike, čak i pornografije.⁹³ »Masturbacija je proglašena 'najopasnijom bolešću', a u pedagoškim i psihološkim analizama detaljno se opisivao tjelesni izgled 'bolesnika' te gdje, kada i kako se 'bolest' širi«, navodi Župan.⁹⁴ Takva su upozorenja, međutim, bila puno rjeđa no ona koja su bila upućivana djevojkama stoga

su dvije bile knjige poznate autorice ljubavnih romana H. Courths-Mahler (A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda /1835./ do danas*, str. 361–362).

⁹¹ Strossmayer, međutim, drži Stipčević, nije dijelio mišljenje većine o štetnosti romana kao književne vrste, niti je bio protivnik ljubavnih zapleta u njima, već je bio uvjeren da su mnogi inozemni romani loši te da ih treba zamijeniti boljim, domaćim te da će takvi imati pozitivan učinak na čitatelje. A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*, str. 259, 280–281.

⁹² Đorđe NIKOLAJEVIĆ, *Mladić kako treba da se izobrazí s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po vladati*. U Zadru, u Knjigopečatnji Braće Batara, 1840., str. 79–80, 84–85.

⁹³ R. WITTMANN, *nav. dj.*, str. 301.

⁹⁴ D. ŽUPAN, »Uzor djevojke«, str. 445.

što se držalo, kao što je već spomenuto, da su dječaci po svojoj naravi puno otporniji na »loše« knjige od nježnih djevojaka.⁹⁵

Preporuke za čitanje: kako treba čitati?

Romani i druge knjige upitne moralne vrijednosti nisu smatrani opasnim samo zbog svog sadržaja. Opasnost se vidjela i u činjenici da se oni uglavnom čitaju u privatnosti. Takav se način čitanja već sam po sebi držao opasnim, gotovo anarhičnim.⁹⁶ Individualno čitanje ili čitanje u sebi, naime, potiče razmišljanje, omogućava razvijanje kritičkoga stava te nerijetko i ideja neprihvatljivih i vjerskim i državnim vlastima. Ono dopušta sanjarenje, čitatelje dovodi u opasnost i od moralnog i od političkog zastranjivanja te »omogućava bez očevidaca, komunikaciju između knjige i čitatelja.«⁹⁷ Drugim riječima, čitanje u privatnosti onemogućavalo je kontrolu nad pročitanim,⁹⁸ što se tradicionalnim kolektivnim čitanjem u zajednici, u krugu obitelji ili od strane svećenika za oltarom, koje se i nadalje promoviralo, običavalo činiti. Naime, kolektivnim se čitanjem pisana riječ i tumačila te se na taj način u korijenu onemogućavalo njezino »neprimjereno« shvaćanje i interpretacija.

Uz promoviranje kolektivnog čitanja u zajednici, promoviralo se i tzv. »korisno« čitanje, koje je, dakako, uglavnom podrazumijevalo čitanje moralno-didaktičkih djela,⁹⁹ ali i tzv. »zdravo« čitanje. To je čitanje podrazumijevalo izbjegavanje predugog, preemocionalnog i prestrastvenog čitanja. Strast za čitanjem nije se držala dobrom jer je čitanje ponajprije trebalo imati duhovnu i obrazovnu komponentu, a nipošto zabavnu. Kolekcionarska strast bilo koje vrste, pa tako i ona prema knjigama, držala se neprihvatljivom, gotovo ekscentričnom, na što se posebno upozoravalo mladiće sklone, vjerovalo se, bacanju novca na »beskorisne« stvari, što je mnoge nerijetko dovodilo i do prosjačkog štapa:

[...] *ne kupuite koekakvi stvari, koje vam ne služe, no koje samo za ljepotu hoćete da držite, jer vam to više može novaca izmamiti, neg što mislite. Mami li vas koi trgovčić na svoje lutke (pupice), i figure, ne idite da ne trošite; i nemojte, kao tolike budale, nakupljati kojekakvi lula, burmutica, prstenja, ikonica, stari redki knjiga, pa su najposle zbog toga do prošnje dolazili [...].*¹⁰⁰

Čita li se kasno navečer, čitanje neće biti učinkovito i korisno, pa se stoga savjetuje, kada je god to moguće, čitati rano ujutro, dok je duh svjež i mozak spreman primiti novo znanje, kao što se, primjerice, sugeriralo u osnovnoškolskom priručniku iz 1835. godine *Istradamento al comporre ossia precetti intorno al modo di esprimere per iscritto i proprj pensieri con esempj di quelle scritture delle quali è più frequente il bisogno nella civil*

⁹⁵ A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas*, str. 258.

⁹⁶ Roger CHARTIER, *The Cultural Origins of the French Revolution*, Duke University Press, Durham i London, 1991., str. 90–91.

⁹⁷ Alberto MANGUEL, *Povijest čitanja*, Prometej, Zagreb, 2001., str. 62.

⁹⁸ R. CHARTIER, *nav. dj.*, str. 90.

⁹⁹ Takvo je čitanje zapravo smatrano moralnom obvezom svih (R. WITTMANN, *nav. dj.*, str. 292–293).

¹⁰⁰ Đ. NIKOLAJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 123.

società ad uso delle scuole elementari della Dalmazia, koji je obilovao raznovrsnim praktičnim savjetima kako napisati pismo, oglas, oporuku, zamolbu, ugovor i slično, odnosno kako na što ljepši način izreći svoje misli:

Carissimo amico

Voi mi chiedete norma per poter leggere col maggior possibile profitto. Tutto ciò che fate già a questo proposito e che mi narrate nella lettera vostra, stà bene a parer mio; di due cose vi vorrei vedere corretto, cioè del troppo leggere la sera, e del troppo avidamente leggere ogni sorta di libri. Mi pare che la mattina sia più atta alla lettura di tutto il restante del giorno. L'ingegno è più sciolto, più libero e più purgato, pel dormire, da quei fumi che per l'ordinario sogliamo sentire dopo di aver mangiato. Non vorrei poi vantarmi di leggere molti volumi e con troppo avidità. Vorrei piuttosto meno leggere e con maggiore applicazione, e piuttosto vorrei badare alla scelta de'libri che al numero. Fate a modo mio e vi troverete contento.¹⁰¹

Jednako se tako držalo neprihvatljivim i čitati sve što čovjeku dođe pod ruku, kao što pronalazimo u već spomenutom listu *Ljubitelj prosveštenija: Srbsko-dalmatinski Magazin* iz 1848. godine:

[...] Neki učenici neprestano čitaju. Dođem k njima ujutru, il' uveče, da ij pose-tim, svagda ij zatečem, gde sede s knjigom u ruci. Za dva za tri dana tako velike i debele knjige pročitaju, što drugi nemogu za godinu i više dana. Sad čitaju Fiziku, sad Istoriju, sad pak koi Bogoslovskij predmet. Nema kod nji, da se oni jednog naročno, i za buduće njiovo zvanie zgodnog i najpotrebnieg predmeta late, i u tome da se savršensvuju! To ne! Jer kako bi drugčie hvaliti se mogli, da su mnoge knjige čitali? – Knjigoprodavci mnogo s ovakima dobivaju, jerbo nikakva knjiga, nikakvij literarnij list ne iziđe na svet, kog oni nebi kupili, pak s njima umnožavaju broj svoje biblioteke. Da kako! oni se staraju i za to, da im knjige lepo izvezene i pozlaćene budu. Žalostni roditelji ovakovi mladića misle, da će njiovi sinovi postati s vremenom slavni ljudi, videći kako rade lebde za knjigama, i kako se s njima u čitanju zabavljaju; zato im i novce rado i nemilice daju, i velikoj se sreći od nji nadaju [...].¹⁰²

Na to su podjednako upozoravani mladi, ali i njihovi roditelji, koji im kupuju knjige ne vodeći se ikakvim kriterijima, samo zato da bi jednoga dana od njih učinili poznate i slavne ljude, kao i knjižari koji knjige za svoje knjižare nerijetko nabavljaju samo zato što su lijepo uvezene i pozlaćene, ne vodeći računa o njihovoj sadržajnoj vrijednosti. Stoga, previše čitati nije uputno, na što su upozoravali mnogi pedagozi toga vremena – Ivan Duj-

¹⁰¹ *Istradamento al comporre ossia precetti intorno al modo di esprimere per iscritto i proprj pensieri con esem-pj di quelle scritture delle quali è più frequente il bisogno nella civil società ad uso delle scuole elementari della Dalmazia*, coi tipi ed a spese dei fratelli Battara, Zara, 1835., str. 86. Priručnik je inače bio prijevod knjige *Anleitung zu schriftlichen Aufsätzen, über Gegenstände des bürgerlichen lebens*, tiskane u Beču 1820. godine.

¹⁰² Jakov ARDALIĆ, »Nekoliko moi primečanja. Primitio sam mnoge učenike da trude bez uspeha«, *Ljubitelj prosveštenija: Srbsko-dalmatinski Magazin*. Pečaten u tipografiji Braće Battara, Zadar, XIII/1848., str. 131.

mušić, Jagoda Truhelka, Dragutin Kniewald, ali i, primjerice, Ferdo Rožić,¹⁰³ predsjednik Društva sv. Jeronima.¹⁰⁴ U nastavku istoga priloga oni »koi iz svega ponešto znadu, a iz celoga ništa« posprdno se nazivaju »nadriknjigama«:

[...] *Pametni pak govore, da iz ovakovi obično postaju ljudi, koi iz svega ponešto znadu, a iz celoga ništa; i da će se oni do smrti nazivati nadriknjige. Malo knjiga no dobri, vele mudri ljudi, treba čitati; jer nepita se koliko je ko knjiga pročitao, no šta se iz nji okoristio [...].*¹⁰⁵

U izvorima toga vremena na taj podrugljiv naziv često nailazimo, pa tako i u već spomenutoj knjizi *Mladić kako treba da se izобрази s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati* »nadriknjigama« se nazivaju oni koji puno čitaju (samouci), koji se razmeću svojim znanjem, te koriste svaku prigodu da druge ponize.¹⁰⁶ Knjige je stoga potrebno mudro odabirati jer odlika dobrog čitatelja nije broj knjiga koje je pročitao, već radije njihov kvalitetan odabir.¹⁰⁷ Pisana se riječ, naime, smatra najboljim sredstvom širenja vjerskih i moralnih vrednota, znanja i prosvjećivanja. Drugim riječima, ona prije svega treba imati moralističko-didaktičku ulogu, jer »čitati knjigu samo zato da bismo ubili vrijeme čin je velike prevare prema čovječnosti, jer se na taj način omalovažava medij namijenjen puno uzvišenijoj svrsi«, bilo je zapisano u knjizi o umjetnosti čitanja Johanna Adama Bergka, njemačkog filozofa i publicista, još 1799. godine.¹⁰⁸

Zaključak

Očito zabrinuti zbog, prema njihovu mišljenju, pada morala i udaljavanja od tradicionalnih moralnih vrijednosti, čuvari su javnoga ćudoređa toga vremena, ponajprije učitelji, pedagozi i pripadnici crkvenih krugova, »demokratizaciju« i desakralizaciju čitanja, pojavu i širenje novih literarnih žanrova, sadržaja upitne moralne vrijednosti te novih čitateljskih trendova koji su omogućavali slobodnu komunikaciju između knjige i čitatelja, dočekali s velikim zazorom. Smatrajući svojom dužnošću vođenje računa o moralu građana, osobito mladih, držali su iznimno važnim razvijati, usmjeravati i oblikovati (i kontrolirati!) njihove čitateljske navike. Sustav cenzure, koji je zabranjivao tiskanje, čitanje i raspačavanje svega što se držalo neprimjerenim i lošim te moglo čovjeka poticati na zlo i neposluš, a koji je bio organiziran i od crkvenih i od državnih vlasti, bio je jedan vid kontrole, a davanje savjeta i preporuka za čitanje drugi. Upravo je to zadnje bilo u središtu pozornosti

¹⁰³ Ferdo Rožić (1877.–1948.) bio je hrvatski svećenik, klasični filolog, pjesnik i prozaik, publicist, polemičar, kulturni djelatnik i književni kritičar, pučki prosvjetitelj. Predsjedavao je Hrvatskim književnim društvom sv. Jeronima te uređivao list *Hrvatsku prosvjetu*.

¹⁰⁴ Zanimljivo je da Rožić u svom članku objavljenom 1917. godine u *Vjesniku Književnog društva sv. Jeronima* pod naslovom *O premnogom čitanju* uopće ne spominje djevojčice, već samo dječake (A. STIPČEVIĆ, *Socijalna povijest knjige u Hrvata, Knjiga III. Od početaka hrvatskog narodnog preporoda /1835./ do danas*, str. 313).

¹⁰⁵ J. ARDALIĆ, *nav. dj.*, str. 131.

¹⁰⁶ Đ. NIKOLAJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 116.

¹⁰⁷ *Istradamento al comporre ossia precetti intorno al modo di esprimere per iscritto i proprj pensieri ...*, str. 86.

¹⁰⁸ R. WITTMANN, *nav. dj.*, str. 301, bilješka 33. Preuzeto iz knjige J. A. BERGKA, *Die Kunst, Bücher zu lesen: Nebst Bemerkungen über Schiften und Schriftsteller*, Hempel, Jena, 1799., str. 59.

ovoga rada, pri čemu je osobit naglasak stavljen na temu ćudoređa, odnosno problematiku čitanja djela koja su držana moralno neprihvatljivima.

Preporuke za čitanje pronalazimo u raznovrsnim izvorima toga vremena – pobožnim knjižicama, katekizmima i molitvenicima, početnicama, moralno-didaktičkim djelima i časopisima, priručnicima o lijepom ponašanju, pedagoškim traktatima, itd. Svi su oni bili pogodni stoga što su imali širok krug čitatelja, bilo da je riječ bila o stvarnim čitateljima ili o onima koji su »čitali« posredno, najčešće posredstvom svećenika za oltarom. Autori tih uputa bili su pripadnici crkvenih krugova i vodeći pedagozi toga vremena koji su u novim čitateljskim navikama vidjeli opasnost koja je prijetila obitelji i društvu u cjelini. Preporuke za čitanje uglavnom su, iako ne i isključivo, upućivane djevojkama, i to iz (pismenih) viših društvenih slojeva, koje su se zbog svoje naravi smatrale povodljivijima od mladića, ali i njihovim roditeljima, osobito majkama. Preporukama, čije se prihvaćanje držalo nužnim preduvjetom očuvanja morala, ali i stabilnosti cijeloga društva te obitelji kao njezina temeljnog nukleusa, nastojalo se ukazati na ono što i kako valja čitati, a što bi svakako trebalo izbjegavati. Njihov se sadržaj tijekom 19. stoljeća gotovo nije mijenjao, što ukazuje na to da se niti odnos dušobrižnika toga vremena prema problematici čitanja te prema opasnostima koju pisana riječ sa sobom može donijeti nije mijenjao.

Ponajprije se promoviralo čitanje djela duhovne provenijencije i moralno-didaktičke naravi (katekizmi, molitvenici, pobožne i duhovne knjižice), ali i putopisa, životopisa, povijesnih, zemljopisnih i prirodoslovnih djela te djela praktične naravi. Pisana se riječ, naime, držala najboljim sredstvom širenja moralnih i vjerskih vrednota, ali i znanja i prosvjećivanja. Svjetovna su djela držana korisnima, no vjeruje se da svjetovno znanje, bez pravoga duhovnog temelja, može lako potkopati duhovne i moralne vrijednosti. Promovira se i tradicionalno, kolektivno čitanje, u krugu obitelji ili od svećenika za oltarom, jer se na taj način pisana riječ ne samo prenosila već i tumačila, što je u korijenu onemogućavalo njezino »neprimjereno« shvaćanje i interpretaciju, od kojih se strahovalo. No, uz promoviranje kolektivnog čitanja u zajednici, promoviralo se i tzv. »zdravo« i »korisno« čitanje, koje je podrazumijevalo izbjegavanje predugog, preemocionalnog i prestrastvenog čitanja. Umjesto toga, savjetuje se »racionalno« čitanje pomno odabranih knjiga i časopisa.

S druge, pak, strane, najveća se opasnost, uz djela koja su dovodila u pitanje crkvene dogme, poticala na bezvjerstvo i/ili isprazna vjerovanja, te mogla ugroziti stabilnost društveno-političkog poretka, vidjela u čitanju knjiga koje su smatrane besramnima, nedoličnima, nećudorednima, a koje su očito strahovito privlačile čitatelje. Držalo se, naime, da knjige takva sadržaja navode čovjeka na grijeh i nemoral. To se uglavnom ticalo romana, osobito onih ljubavnih, koji su svoju čitateljsku publiku uglavnom nalazili među djevojkama i mladim ženama, ali i literature prožete erotikom, koja je ponajviše bila čitana među mladićima. Stoga najčešće i pronalazimo upozorenja o njihovoj štetnosti. No sporna nije bila samo moralna neprihvatljivost čitanja takvih djela, već i činjenica da, kako se držalo, čitanje romantičnih ljubavnih romana u djevojaka rađa i/ili podgrijava ideju za slobodnim izborom bračnog partnera, koji uz to nerijetko i nije pripadao njihovom staležu. I jedno i drugo u to se vrijeme držalo još uvijek neprihvatljivim jer je ne samo podjarivalo moral djevojaka i poticalo ih na »slobodno« ponašanje već i dovodilo do rušenja društvenih barijera koje su se smatrale važnim temeljem svakoga stabilnog i hijerarhijski uređenog

društva. Nesklonost takvim djelima vidjela se i u tome što su ih djevojke čitale u njihovu njemačkom, francuskom ili talijanskom izvorniku, što je dovelo, mislilo se, do njihova još jačeg otuđivanja od domaćeg jezika, roda i nacionalnoga duha, koji su, u vrijeme kada je razvitak nacije bilo jedno od gorućih pitanja, bili iznimno važni. Također, opasnost se vidjela i u činjenici da su romani i druga literatura sumnjive naravi uglavnom čitani u privatnosti. Takav se način čitanja već sam po sebi držao opasnim, gotovo anarhičnim, jer se recepcija pisane riječi, bez posrednika između knjige i čitatelja, na taj način teško mogla kontrolirati. Čitanje je u privatnosti poticalo na razmišljanje i omogućavalo razvijanje kritičkoga stava, što je još uvijek izazivalo velik zazor.

Naposljetku, teško možemo znati u kojoj su mjeri navedene preporuke za čitanje bile doista i učinkovite. Ipak, dosadašnja nam istraživanja o cenzuri svjedoče da su, unatoč strogom nadzoru proizvodnje i trgovine knjigama te unatoč brojnim preporukama za čitanje, zabranjene knjige ipak bile čitane. Ni Crkva, ni svjetovne, ni školske vlasti nisu uspijevale spriječiti da knjige koje su se smatrale opasnim, zlima i nemoralnim različitim načinima i putovima stignu u ruke zainteresiranih čitatelja jer, u protivnom, izvori toga vremena zasigurno ne bi obilovali toliko velikim brojem upozorenja o štetnosti njihova čitanja. To nas može navesti na zaključak da navedeni savjeti, iako su zasigurno u određenoj mjeri usmjeravali čitateljske navike mladih, ipak nisu imali onakav učinak kakav se možda očekivao. Korisno bi vjerojatno bilo, uz perspektivu »odozgor«, odnosno analizu stavova pripadnika crkvenih i pedagoških krugova o opasnostima čitanja koja su u to doba vrebala na mlade, a koja je u ovom radu bila temeljna metodološka okosnica, poslužiti se i perspektivom »odozdo«, odnosno analizirati i istražiti u kojoj su se mjeri mladi navedenih preporuka doista i držali, služeći se pritom nizom drugih izvora (dnevničkih zapisa čitatelja/ica, korespondencije, inventara privatnih knjižnica i sličnih). Tek bismo tada mogli dobiti potpuniju sliku o učinkovitosti crkveno-vjerskih i pedagoških nastojanja oko oblikovanja čitateljskih navika hrvatske mladeži 19. stoljeća. No predmet je to nekoga drugog, novog istraživanja.

Summary

KEEPERS OF PUBLIC MORALITY: ECCLESIASTICAL, RELIGIOUS AND PEDAGOGICAL ENDEAVORS REGARDING READING HABITS OF THE CROATIAN YOUTH IN THE NINETEENTH CENTURY

Throughout the entire history, especially after the invention of printing machine, many writers, pedagogues, clerics and other keepers of public morality emphasized a bad influence of some morally doubtful writings – particularly lascivious and erotic literature. Moreover, even quite benign love lyrics or love literature in general that had some impact on readers was often under keepers' scope. The late eighteenth century and the first half of the nineteenth century was a period marked by an intensive change regarding reading culture, and consequently number of keepers' warnings increased. Namely, during this period not only the number of readers increased but also topics of their interest became more

heterogeneous and similarly social importance of reading started to grow. Consequently, on the contemporary library market emerged many new literary genres that attracted wide circle of new readers. Moreover, some new »modern« forms of reading occurred, and soon after the first public libraries have been opened. All this provoked anxiety of ecclesiastical authorities, who were concerned because of decrease of morality, distancing from spiritual values and purity of belief, and secularization and dechristianisation of society. Moreover, trend of reconsideration and examination of the Church authority, including educational values (i.e. pedagogues' authority) led towards even bigger distance from traditional moral values. Although such literary changes hit realm of Croatia much latter, and though Croatia at that time predominately still was impregnated with oral culture, civil and ecclesiastical authorities were aware that educated readers, who were mostly situated in urban areas and therefore possible influence of new reading habits could not have any broader impact, followed all the novelties on the library market. Therefore, authorities tried through censorship and suggested guidelines to form and shape reading habits of believers and citizens, and – at the same time – to keep them within acceptable moral framework that led towards loyalty and obedience. Thus, author of this article analyzed recommendations that were mostly addressed to young people, especially girls, because it was considered that they could be most affected by these new reading trends. Authors of such recommendations were members of ecclesiastical circles and some respectable pedagogues of that time were among them. Recommendations that could be found in various contemporary publications – such as devotional booklets, catechism, breviaries, spelling books etc. – promoted reading of spiritual and moral didactical literature, but also some itineraries, biographies, historical, geographical and natural sciences' studies. Moreover, they encouraged collective reading in family circle or in ecclesiastical community because in this way keepers of morality could control reception of the read word, and such reading was considered as »healthy«, »useful« or »rational« reading. On the other hand, young people were advised not to read not only atheistic and heretic literature but also to avoid any »shameless and immoral« literature that could lead them towards sinful behavior. Such recommendations basically targeted love novels, which were at that time considered as morally and socially inappropriate. The reason for such attitude towards love novels was fact that such literature was usually read in privacy without any mediator, which could allow reader to build up some critical viewpoint regarding the read text and to think about it. Although such above mentioned recommendations did shape reading habits of youth to some extent, basically did not achieve their goal to prevent reading of inadequate literature. This can be concluded from the fact that such forbidden literature was read, in spite of all the authorities' efforts.

KEY WORDS: *reading habits, youth, Church, pedagogues, moral, Croatia, 19th century.*